



**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА  
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА  
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

---

**ЗАТВЕРДЖЕНО**

Проректор з навчальної роботи

\_\_\_\_\_ Л. І. Чорний  
(підпис) (ініціали, прізвище)

\_\_\_\_\_ 2019 року

М.П.

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ  
з навчальної дисципліни  
«АЛЬТЕРНАТИВНЕ ВИРІШЕННЯ ПРАВОВИХ СПОРІВ»  
для підготовки фахівців на другому освітньому рівні  
здобувачів вищої освіти ступеня магістр  
за спеціальністю 081 Право  
галузі знань 081 Право  
за денною формою навчання**

## ЗМІСТ

Стор.

1.	Структура вивчення навчальної дисципліни		
1.1.	Тематичний план навчальної дисципліни		3
1.2.	Лекції		3
1.3.	Семінарські (практичні, лабораторні) заняття		5
1.4.	Самостійна робота студентів		22
1.5.	Індивідуальні завдання		26
1.6.	Підсумковий контроль		30
2.	Схема нарахування балів		31
3.	Рекомендовані джерела		33
4.	Інформаційні ресурси в Інтернеті		40

# 1. Структура вивчення навчальної дисципліни

## 1.1. Тематичний план навчальної дисципліни

№ теми	Назва теми	Кількість годин											
		Денна форма навчання						Заочна форма навчання					
		Усього	у тому числі					Усього	у тому числі				
			Лекції	Сем. (прак).	Лабор.	Ін.зав.	СРС		Лекції	Сем. (прак).	Лабор.	Ін.зав.	СРС
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	Альтернативне вирішення спорів (АВС) як спосіб захисту прав, свобод, інтересів	8	2	2	-	-	4	13	1	-	-	-	12
2.	Класифікація способів альтернативного вирішення правових спорів та сфера їхнього застосування	8	2	2	-	-	4	7	1	-	-	-	6
3.	Переговори як спосіб альтернативного вирішення правових спорів	14	2	2	-	-	10	16	2	2	-	-	12
4.	Посередництво як спосіб альтернативного вирішення правових спорів.	20	4	4	-	-	12	16	2	2	-	-	12
5.	Арбітраж як спосіб альтернативного вирішення правових спорів	14	2	2	-	-	10	16	2	2	-	-	12
6.	Комбіновані способи альтернативного вирішення правових спорів	26	4	2	-	-	20	22	2	-	-	-	20
<b>Всього годин:</b>		<b>90</b>	<b>16</b>	<b>14</b>	<b>-</b>	<b>-</b>	<b>60</b>	<b>90</b>	<b>10</b>	<b>6</b>	<b>-</b>	<b>-</b>	<b>74</b>

## 1.2. Лекції

№ з/п	Назва і план теми	Кількість годин
1	2	3
1.	<b>Альтернативне вирішення спорів (АВС) як спосіб захисту прав, свобод, інтересів.</b>	<b>2</b>
1.1	Співвідношення понять «конфлікт» та «правовий спір».	
1.2.	Поняття та значення системи альтернативного вирішення правових спорів.	
1.3.	Характерні ознаки альтернативного вирішення правових спорів.	

1.4.	Місце і роль АВС в механізмі захисту прав особи.	
2.	<b>Класифікація способів альтернативного вирішення правових спорів та сфера їхнього застосування</b>	<b>2</b>
2.1.	Класифікація способів альтернативного вирішення спорів.	
2.2.	Загально-правова характеристика основних та комбінованих способів АВС	
2.3.	Виникнення та розвиток основних та комбінованих способів АВС в світовій практиці та Україні.	
2.4.	Практика застосування основних та комбінованих способів АВС в Україні.	
3.	<b>Переговори як спосіб альтернативного вирішення правових спорів</b>	<b>2</b>
3.1.	Поняття переговорів (негоціації) як способу альтернативного вирішення спору.	
3.2.	Види та стилі переговорів.	
3.3.	Переговорний процес та оформлення його результатів.	
3.4.	Претензійний порядок врегулювання спорів як особливий вид переговорів.	
4.	<b>Посередництво як спосіб альтернативного вирішення правових спорів.</b>	<b>4</b>
4.1.	Поняття та значення посередництва як способу АВС	
4.2.	Види посередництва: фасилітація, медіація, консоліація	
4.3.	Фасилітація як вид посередництва.	
4.4.	Медіація як вид посередництва: поняття та характерні ознаки. Види медіації.	
4.5.	Принципи медіації (добровільність, рівноправ'я сторін, нейтральність, конфіденційність).	
4.6.	Медіатор. Вибір медіатора. Функції медіатора.	
4.7.	Процедура медіації. Результати медіації, їх оформлення.	
4.8.	Особливості консоліації як виду посередництва.	
5.	<b>Арбітраж як спосіб альтернативного вирішення правових спорів</b>	<b>2</b>
5.1.	Арбітраж: поняття, правова природа та характерні ознаки	
5.2.	Види арбітражу	
5.3.	Загальні правила про арбітраж	
5.4.	Спеціальні правила про арбітраж	
6.	<b>Комбіновані способи альтернативного вирішення правових спорів</b>	<b>4</b>
6.1.	Комбіновані альтернативні способи вирішення правових спорів, їх поняття та види.	
6.2.	“Мед-арб”: поняття, види та особливості.	
6.3.	“Міні-суд” та особливості його проведення.	
6.4.	Спрощений суд присяжних (summary jury trial) як спосіб вирішення спорів.	
6.5.	Нейтральне встановлення фактів (neutral fact finding): поняття, види, особливості застосування.	
6.6.	Особливості захисту цивільних прав та інтересів омбуцманом	
6.7.	Інші комбіновані способи вирішення правових спорів.	
	<b>Усього</b>	<b>16</b>

### 1.3. Семінарські заняття

#### Семінарське заняття 1

#### Тема 1. Альтернативне вирішення спорів (АВС) як спосіб захисту прав, свобод, інтересів.

##### Питання для усного опитування та дискусії

- 1.1. Співвідношення понять «конфлікт» та «правовий спір».
- 1.2. Поняття та значення системи альтернативного вирішення правових спорів.
- 1.3. Характерні ознаки альтернативного вирішення правових спорів.
- 1.4. Місце і роль АВС в механізмі захисту прав особи.

##### *Методичні вказівки*

**Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є:** конфлікт, правовий спір, захист прав, охорона прав, форми захисту, способи захисту, альтернативне вирішення правових спорів (АВС).

**З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:**

При опрацюванні матеріалу необхідно пам'ятати, що правильний понятійний апарат є необхідним інструментом пізнання соціальних та правових явищ, що відбуваються в суспільстві, їх адекватного тлумачення та ефективного впливу на останні. Тому під час вивчення зазначеної теми потрібно в першу чергу з'ясувати сутність та поняття конфлікту як соціального явища та розмежувати такі категорії як «конфлікт» та «правовий спір».

Якщо звернутись до етимології таких понять як «конфлікт» та «правовий спір», то можна констатувати, що „конфлікт” є більш широким поняттям, ніж „правовий спір”: перше поняття походить від латинського терміну *conflictus* — зіткнення, сутичка та означає соціальне явище, тип взаємодії, в основі якого лежать протилежні, іноді навіть несумісні цілі, інтереси суб'єктів такої взаємодії. І такі протиріччя можуть мати місце абсолютно в будь-яких сферах суспільного життя. Тому нерідко для позначення цього явища використовується термін «соціальний конфлікт».

Поняття «правовий спір» означає юридичний конфлікт, тобто різновид соціального конфлікту, особливістю якого є те, що протилежні інтереси його суб'єктів або мотивація їх поведінки, або об'єкт конфлікту володіють правовими ознаками, а сам конфлікт призводить до юридичних наслідків.

Отже, термін „конфлікт” є більш широким поняттям, ніж „правовий спір”, тому способи вирішення конфліктів та спорів різняться. Історично склалися три основних підходи до вирішення конфліктів: з позиції сили, з позиції права, з позиції інтересу, кожен з яких має свої сильні та слабкі сторони, водночас не всі вони можуть застосовуватись для вирішення/врегулювання такого виду конфліктів як правові спори.

Слід підкреслити, що особливістю правового спору як виду конфлікту є його тісний зв'язок з нормою права і здатність впливати на виникнення, зміну та припинення правовідносин. Тому при врегулюванні правових спорів не повинні ігноруватися чи порушуватися положення права.

Під час вивчення зазначеної теми потрібно проаналізувати систему Альтернативного вирішення спорів, що передбачає можливість та механізми вирішення правового спору з позиції інтересу але з врахуванням вимог права.

«Альтернативне вирішення спорів» або «АВС» («Alternative Dispute Resolution» або «ADR») – це сукупність саме неюрисдикційних способів вирішення/врегулювання конфліктів (спорів), у результаті застосування яких конфліктуючі сторони отримують такий варіант вирішення спору, який враховує їх інтереси і тому є максимально взаємоприйнятним для них. АВС виступають своєрідною альтернативою щодо офіційного правосуддя.

Способи АВС серед інших способів захисту вирізняють наступні ознаки:

*Доступність* – можливість застосування способів АВС, не залежить від територіальної чи організаційної прив'язки, допомогти сторонам врегулювати спір може будь-який найближчий фахівець з АВС при цьому сама процедура вирішення спорів максимально спрощена та не потребує значних затрат фінансових, організаційних чи інших ресурсів;

*Оперативність* – застосування цих способів дозволяє мінімізувати час між моментом виникнення конфлікту та часом застосування АВС, що надає змогу вирішити спір максимально швидко.

*Добровільність* – передбачає не тільки свободу волі учасників конфлікту в примирній процедурі, а й вільний вибір останніми способів здійснення та захисту своїх права, але й спільну діяльність конфліктуючих сторін щодо пошуку взаємоприйняттого рішення, орієнтують сторони спору на самостійне прийняття рішень, що підвищує їх самооцінку та формує досвід налагодження діалогу і партнерських відносин у стані конфлікту.

*Конфіденційність* – негласність примирних процедур та їх результатів, передбачає не тільки нерозголошення інформації про факт спору, його суть та відомості, отримані у ході альтернативної процедури, а й про сам факт такої процедури, що є додатковою гарантією для конфліктуючих сторін щодо збереження їх таємниць та репутації.

*Гнучкість* – способи АВС не потребують обов'язкового дотримання вимог будь-якої процедури, за бажанням учасників АВС, чи залежно від особливостей конкретного конфлікту порядок АВС може змінюватись, щоб максимально ефективно забезпечити результат.

*Універсальність* – способи АВС можуть застосовуватись для вирішення/врегулювання широкого кола конфліктів (спорів), у т.ч і тих, які за своєю природою виходять за межі права і не охоплюються правовим регулюванням або має міжгалузевий правовий характер. Це робить АВС універсальним інструментом захисту інтересів особи.

Аналізуючи АВС слід звернути увагу на співвідношення та взаємодію АВС з системою юрисдикційного (в т.ч. судового) вирішення юридичних спорів та місце АВС в механізмі захисту прав особи. АВС об'єднує у собі найбільш гнучкі та динамічні засоби подолання правових конфліктів. Тому перевагами таких способів порівняно із юрисдикційним захистом є те, що їх застосування дозволяє мінімізувати час між моментом виникнення конфлікту та часом застосування АВС, що надає змогу вирішити спір максимально оперативно. Також АВС вирізняються добровільністю та конфіденційністю, процедура вирішення спорів максимально спрощена та не потребує значних затрат фінансових, організаційних чи інших ресурсів порівняно із судовою. Більше того, застосування способів АВС дозволяють не просто ліквідувати конфлікт, а й примирити конфронтуючі сторони. Ці властивості АВС не тільки вирізняють їх серед форм захисту, але й є особливо цінними для вирішення спорів, які за своєю природою виходять за межі права і в яких принципово важливим є збереження в майбутньому нормальних відносин між сторонами конфлікту (сімейні, спадкові, трудові тощо).

Водночас слід визнати, що, незважаючи на вказані вище переваги АВС, існують обставини, що обмежують їх застосування, як-от: 1) спори, в яких хоча б одна з конфліктуючих сторін не бажає брати участь у діалозі щодо примирення (для застосування способів АВС необхідно наявність свідомого бажання сторін співпрацювати, без цього неможливо досягнути вирішення спору на взаємоприйнятних для конфліктуючих сторін умовах); 2) спори, що містять складні, багаторівневі правові питання (в переважній більшості суб'єктами застосування виступають особи, які не є фахівцями в галузі права); 3) спори з множинністю сторін (добровільність АВС визначає їх консенсуальний характер, а досягнути спільної домовленості та її добровільного виконання тим важче, чим більше сторін такої угоди); 4) спори, розв'язання яких віднесено до виключної юрисдикції суду чи інших органів влади; 5) спори, вирішення яких потребує залучення громадськості для привернення суспільної уваги до тієї чи іншої проблеми (в силу конфіденційності АВС інформація не тільки про суть конкретного спору, а й про сам факт проведення примирної процедури не підлягає розголошенню); 6) спори, результати вирішення яких потребують внесення змін в акти суду, влади (як-от: внесення змін до мирової угоди, затвердженої ухвалою суду) тощо.

Тому вирішення питання про застосування АВС залежить від обставин кожного конкретного спору. Недоліки зводяться до мінімуму, а переваги максимальні там, де з усього різноманіття способів АВС обирається той, що оптимально відповідає потребам сторін спору, характеру спірної ситуації і конкретним обставинами справи.

За результатами вивчення теми студенти повинні знати: поняття та сутність правового спору, його специфіку як виду конфліктів; поняття та зміст системи альтернативного вирішення спорів (АВС), її характерні ознаки, переваги та недоліки способів АВС; особливості взаємодії АВС з юрисдикційним захистом; місце АВС в механізмі захисту прав, свобод і законних інтересів особи, проблеми існуючих та перспективи запровадження нових способів АВС в Україні.

### **Семінарське заняття 2**

## **Тема 2. Класифікація способів альтернативного вирішення спорів та сфера їх застосування**

### Питання для усного опитування та дискусії

- 2.1. Класифікація способів альтернативного вирішення спорів.
- 2.2. Загально-правова характеристика основних та комбінованих способів АВС
- 2.3. Виникнення та розвиток основних та комбінованих способів АВС в світовій практиці та Україні.
- 2.4. Практика застосування основних та комбінованих способів АВС в Україні.

### **Методичні вказівки**

**Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є:** правовий спір, альтернативне вирішення спорів (АВС), переговори, посередництво, медіація, арбітраж, комбіновані способи АВС.

**З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:**

У світовій практиці застосовується значна кількість способів АВС, як самостійно, так і в комплексі з юрисдикційними процедурами, як-от: переговори (*negotiation*), посередництво, в т.ч. медіація (*mediation*), арбітраж (*arbitration*), нейтральне (в т.ч. експертне) встановлення обставин (*neutral factfinding, neutral evaluation, neutral expert factfinding*), мед-арб (*med-arb, co-med-arb*), міні-суд (*mini-trial*), спрощений суд присяжних (*summary jury trial*), приватне судочинство (*private tribunal*) або «суддя напрокат» (*rent-a-judge*) тощо.

Таке розмаїття способів АВС дозволяє класифікувати їх на види за різними критеріями.

Найбільш традиційним є розподіл способів АВС дозволу правових конфліктів на основні й комбіновані. До основних належать: переговори, посередництво, арбітраж. Елементи цих трьох «основних» форм є складовою частиною багатьох інших процедур, які в зв'язку з цим отримали назву комбінованих, як-от: нейтральне (в т.ч. експертне) встановлення обставин, мед-арб, міні-суд, спрощений суд присяжних, приватне судочинство тощо.

Водночас при підготовці до даного заняття слід звернути увагу і на інші види АВС. Так, в юридичній доктрині залежно від взаємодії з юрисдикційною формою захисту виділяють: інтегровані, неінтегровані способи АВС. Залежно від моделі взаємодії конфлікуючих сторін з посередниками способи АВС умовно класифікують на чотири групи: процедури, які проводяться конфлікуючими сторонами без участі посередника (різні види переговорів); процедури за участі посередника, який сприяє сторонам спору в налагодженні комунікації та веденні діалогу, при цьому розгляд конфліктної ситуації та пошук шляхів її вирішення сторони здійснюють самостійно (фасилітація, пасивна медіація тощо); процедури, в яких посередник, що залучається, може висловлювати свою позицію щодо окремих обставин конфліктної ситуації або можливих варіантів її вирішення, проте його міркування мають рекомендаційний характер (нейтральний експертний висновок, міні-суд, консоліація тощо); процедури, в яких

посередник залучається для розгляду та вирішення спору і його рішення має обов'язковий для сторін характер (арбітраж, приватне судочинство тощо). При опрацюванні матеріалу необхідно пам'ятати, що практично значимими є й інші класифікації АВС.

Аналіз юридичної літератури дозволяє стверджувати, що примирні процедури та система АВС почали своє формування ще на етапі виникнення перших суспільних утворень (С. В. Дабода, О. М. Демидович, К. Грефін фон Шліффен, С. В. Лазарев, О. І. Носирєва, І. Г. Ясиновський). Дослідники вказують, що ще в V ст. до н. е. Конфуцій в своїх працях закликав сторін спору застосовувати допомоги нейтрального миротворця замість того аби йти до суду. Науковці звертають увагу на те, що на території Київської Русі також мала місце практика звернення до примирних процедур для врегулювання конфлікту, в т.ч. за участі посередника (О. В. Аллахвердова, В. С. Каменков, Н. В. Нестор та ін.). Водночас значну державну підтримку застосування примирних процедур отримало тільки впродовж XX ст. В 30-х роках XX ст. посередництво почало застосовуватись в США переважно для вирішення трудових спорів. У 60–70-ті роки XX ст. система АВС почала активно розвиватись в Великобританії, Канаді, Австралії. З 80-х років XX ст. відповідні тенденції почали спостерігатись і в інших країнах Європи: Австрії, Німеччині, Данії, Швеції, Франції, Нідерландах, Ірландії, Іспанії та Італії. Пізніше активізувався рух за впровадження програм примирення в Східній Європі та країнах СНД. В Україні способи АВС стали предметом пильної уваги наприкінці 90-х років XX ст.

Тобто шлях від виникнення до сучасної моделі АВС обраховується навіть не століттями, а тисячоліттями. Тому при вивченні питання щодо виникнення та розвитку способів АВС студентам рекомендується працювати колективно: виділити в предметі дослідження менш змістовні складові (як от: конкретний спосіб АВС, країна або часовий інтервал виникнення та розвитку АВС) та розподілити ці питання між собою.

Особливу увагу слід приділити проблематиці виникнення та становлення української моделі АВС, яка також має багатовікову історію, що відзначається особливостями в такій мірі, у якій був специфічним історичний процес розвитку української держави і права.

В сучасній Україні більш-менш змістовне законодавче оформлення отримав лише арбітраж (третейське судочинство). Водночас ефективне використання національного арбітражу в Україні в сучасних умовах ускладнюють дві головні обставини. По-перше, у законодавстві України сьогодні йдеться про два види арбітражу: внутрішній або національний, та міжнародний. Кожен його вид регулюється відповідними законами «Про третейські суди» від 11 травня 2004 р.<sup>68</sup> та «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 р.<sup>69</sup> Натомість положення щодо перегляду рішень та видачу виконавчих листів за рішеннями третейських судів містяться в ЦПК України. Таке розпорошення законодавства про арбітраж ускладнює його використання на практиці. По-друге, частина норм Закону України «Про третейські суди» не узгоджується з положеннями міжнародного Типового закону ЮНІСТРАЛ70, як-от: безпідставне звуження кола справ, підвідомчих третейським судам; надання можливості оскарження рішення третейського суду третій стороні рішення третейського суду набуває чинності без видавання виконавчого документа державним (компетентним) судом при вирішенні приватних спорів. Саме безконтрольність з боку держави, на нашу думку, стала головною причиною винесення третейськими судами значної кількості незаконних рішень, особливо у сфері нерухомості, про що наголошується в Узагальненні практики застосування Закону України «Про третейські суди». У зв'язку з цим, Верховна Рада змушена була внести відповідні зміни до Закону України «Про третейські суди». На жаль, вони були спрямовані не на приведення норм чинного Закону відповідно до міжнародних вимог нормативного регулювання арбітражу, а навпаки, — на зупинення чинності Закону. Внаслідок цього національний арбітраж в Україні істотно звузив свою діяльність.

Деякі процедури АВС, як-от, переговори — регламентовано на рівні окремих правових норм (претензійний порядок, закріплений ГПК України, по суті, містить норми, що визначають порядок проведення переговорів), але щодо переважної більшості способів вирішення правових спорів на засадах примирення законодавство лише починає розроблятися.



Зокрема впродовж останніх років ведеться законопроектна робота, спрямована на формування правової бази для медіації. Проте наразі цей спосіб АВС досі не отримав законодавчого оформлення.

Наприкінці 2017 року почала діяти нова редакція процесуальних кодексів України. Серед новел цивільного процесуального законодавства особливо привертає увагу нова примирна процедура — врегулювання спорів за участю судді.

Таким чином, сьогодні Україна знаходиться лише на етапі формування національної моделі альтернативного вирішення правових спорів.

За результатами вивчення теми студенти повинні знати та вміти розрізняти види способів АВС, загальні передумови їх виникнення та закономірності розвитку в світі та на території сучасної України.

### *Семінарське заняття 3*

#### **Тема 3. Переговори як спосіб альтернативного вирішення спору**

##### Питання для усного опитування та дискусії

1. Поняття та характерні ознаки переговорів.
2. Види та стилі переговорів.
3. Переговорний процес та оформлення його результатів.
4. Претензійний порядок врегулювання спорів як особливий вид переговорів.

##### Аудиторна письмова робота

1. Здійснити порівняльну характеристику основних стилів ведення переговорів (письмово або у вигляді таблиці).

##### *Методичні вказівки*

**Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є:** АВС, переговори, компроміс, співпраця, позиційний торг, інтегративні переговори.

**З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:**

Під час вивчення зазначеної теми потрібно з'ясувати поняття та значення переговорів як способу альтернативного вирішення правових спорів.

*Переговори* — це спосіб вирішення спорів шляхом обговорення конфлікту сторонами з метою його врегулювання або досягнення взаємовигідного (взаємоприйняттого) для них вирішення конфлікту.

Переговори відрізняються від інших видів соціальної взаємодії тим, що:

- їх основною складовою є спілкування (усне або письмове) та обмін думками;
- процес переговорів передбачає спільну діяльність двох або більше суб'єктів, яка, незважаючи на можливі розбіжності між ними, орієнтована на досягнення відносно єдиної мети — досягнення угоди між їх учасниками;
- така діяльність є як правило добровільною та свідомою і орієнтована як на сприяння виникненню зміни або припиненню в майбутньому відносин між двома або більше сторонами, так і для усунення вже існуючих проблем;
- передбачається можливість використання різних стилів ведення переговорів;
- переговори допомагають зберегти або відновити відносини, які будуть або повинні бути продовжені в майбутньому;
- переговори можуть застосовуватись до широкого кола суспільних відносин (у т.ч. таких, що знаходяться поза межами правового регулювання) на індивідуальному, інституційному, національному або глобальному рівнях, що робить їх універсальною формою спілкування.

При цьому кожен з учасників переговорного процесу має власне бачення бажаного результату такої діяльності, власні мету, інтереси, наміри..

Водночас слід уміти розрізняти переговори як спосіб безконфліктного спілкування/діалогу та переговори як інструмент врегулювання конфліктів. Переговорний процес в умовах конфлікту має низку особливостей, зокрема: переговори накладають на сторони особливу підвищену відповідальність за прийняті рішення, оскільки недосягнення згоди в процесі переговорів може тягнути за собою повне припинення відносин між контрагентами та невиконання договірних умов; несвоєчасні або неправильні рішення, прийняті на переговорах, часто тягнуть за собою продовження або навіть посилення конфлікту, що відповідно спричиняє додаткові негативні наслідки. З огляду на це у випадку проведення переговорів у конфліктному процесі з метою збереження вже існуючих стосунків, сторони повинні орієнтуватися не на погрози чи ультиматуми, а на формування позицій про внесок кожного із учасників у майбутню співпрацю.

Крім того, слід пам'ятати, що переговори є дискретною процедурою; їх успіх багато в чому обумовлений тією обставиною, що ніхто, крім самих сторін, не може чинити на них вплив. У зв'язку з цим процедура переговорів визначається самими сторонами, а не державою. Законодавець, проте, може розглядати вичерпання переговорних механізмів як обов'язкову попередню умову звернення до суду (наприклад, національний претензійний порядок). Переговори без участі посередника або за участю нейтрального посередника — це недорогий і досить швидкий спосіб вирішення складного конфлікту. Як правило, переговори відбуваються тоді, коли альтернативи обговорюваної угоди є невігідними для обох контрагентів. Однак недоліком процедури переговорів можна назвати можливість втрати контролю над емоціями осіб, життєві інтереси яких знаходяться в зоні конфлікту. Крім того, сторони спору можуть мати занадто різні уявлення про предмет спору, в зв'язку з чим переговори далеко не завжди можуть закінчитися успішно.

В юридичній доктрині переговори класифікують за різними критеріями: залежно від кількості сторін: двосторонні (bilateral negotiations) та багатосторонні (multilateral negotiations); за характером взаємодії сторін: прямі (direct negotiations) і непрямі (indirect negotiations)); залежно від регулярності проведення: разові, а також поновлювані переговори (ongoing negotiations), які, у свою чергу, поділяються на такі, що тривають регулярно, мають стабільний порядок денний і передбачають можливість повернутися до раніше обговорюваних питань, і такі, що можуть проводитись в кілька етапів, і в ході одного етапу переговорів вирішується по суті лише певна частина багатоступеневих питань тощо. За ступенем участі технології в досягненні кінцевого результату електронні переговори поділяють на *повністю автоматизовані* (коли комп'ютерна програма видає результати без втручання людини (автоматизовані переговори, системи забезпечення проведення переговорів)) та *процедури, що передбачають участь сторін і нейтральної особи в досягненні кінцевого результату* (прямі електронні переговори, вирішення претензій).

Різні види переговорів мають свою специфіку та застосовуються для різних типів конфліктів.

Важливо також засвоїти, що залежно від намірів учасників переговорів можуть різнитися й стилі їх ведення. В доктрині виділяють чотири основні стилі проведення переговорів: жорсткий стиль, м'який стиль, торговий стиль, стиль співробітництва. Жорсткий стиль передбачає наполягання на своїх вимогах, непоступливість, постійний тиск на контрагента. Як правило, такий стиль обирає сторона конфлікту, яка має правову, фінансову, організаційну чи інші переваги над опонентом. М'який стиль передбачає компроміс, поступки опонентові. Такий стиль переговорів є доцільним за умови, що добрі відносини із опонентом для сторони спірних правовідносин є важливішими за виграш спору. Торговий (компромісний) стиль передбачає обмін поступками, в результаті кожна сторона спірних правовідносин у чомусь програє для того, щоб в чомусь виграти. Торговий стиль націлений не на налагоджування добросусідських відносин з опонентом, а на досягнення своєї вигоди. Співробітницький стиль передбачає врегулювання конфлікту з максимальним задоволенням інтересів обох сторін спірних правовідносин. Якщо в ситуації конфлікту ведуться переговори в співробітницькому стилі,

сторони прагнуть віднайти взаємну вигоду там, де тільки можна, а там, де їх інтереси не співпадають, вони наполягають на такому результаті, який би був заснований на певних справедливих нормах, незалежно від волі кожної сторони

Важливо також засвоїти, що залежно від намірів учасників переговорів можуть різнитися й стилі їх ведення. В основі багатьох з них лежить чіткий поділ понять «позиції» та «інтерес». *Позиція* — це конкретна пропозиція або пакет пропозицій, з яким сторона виходить на переговори. *Інтерес* — це причина або основа сформульованої пропозиції, що частково відображена в позиції сторони. Інтерес має більш глибинний характер; і якщо позиції можуть змінюватися в ході обговорення предмета переговорів, інтереси, як правило, залишаються незмінними. У зв'язку із цим, важливим є примирення інтересів сторін, а не їх позицій.

За наявності спільних або ж частково дотичних інтересів сторони шляхом поступок і зближення позицій, як правило, приходять до взаємовигідної угоди. Якщо ж інтереси не збігаються або є докорінно протилежними, переговори можна вважати приреченими на безрезультатність. Тобто вектор зусиль учасників переговорів може бути направлений на задоволення своїх інтересів з урахуванням або без урахування інтересів іншої сторони. На цьому засновані принципи відмінності стратегій ведення переговорів.

Так, прихильники стратегії «*виграш-програш*» («*win-lose*») відстоюють свою позицію, нехтуючи інтересами іншої сторони, маючи на меті використовувати свої переваги, силу і вплив, інколи за такої стратегії можуть використовуватись недозволені прийоми. Натомість *стратегія «виграш-виграш»* («*win-win*») передбачає, що контрагенти ставляться один до одного не як вороги, а як партнери, які спільно працюють на досягнення певного результату.

Існування багатьох різновидів переговорів обумовлює специфіку переговорного процесу, який також може відрізнятися. Водночас його умовно можна поділити на п'ять найбільш поширених етапів переговорів: 1) підготовка до переговорів; 2) виступи (презентація) сторін; 3) формулювання списку обговорюваних питань; 4) досягнення домовленості й оформлення договору; 5) завершення переговорів. Під час вивчення зазначеної теми потрібно детально проаналізувати зміст кожного з етапів, а також звернути увагу на особливості оформлення результатів переговорів.

За загальним правилом, проведення переговорів починається з підготовки, хоча на практиці і мають місце так звані *спонтанні* переговори, які починаються одразу після виникнення конфлікту. На етапі *підготовки до переговорів* сторони приймають рішення про призначення дати та місця переговорів, вивчають майбутнього учасника переговорів (склад засновників, можливих представників, сферу діяльності, постачальників тощо), оцінюють його слабкі і сильні сторони, визначають коло своїх інтересів, пріоритетні завдання та порядок їх обговорення, також обирають кілька варіантів тактики ведення переговорів.

Наступним етапом є *виступи (презентація) сторін*. У ході цього переговорного етапу кожна сторона викладає контрагенту свою позицію щодо спірного питання, наводить належні аргументи, озвучує перелік питань, за якими сторона готова піти на поступки. Успішне проведення такого етапу потребує навичок переговорної техніки.

Основне завдання етапу *формулювання списку обговорюваних питань* полягає в підбитті підсумків обговорення, складання переліку питань, за якими вже досягнуто згоди, а також тих, які вимагають більш детального вивчення. Цей етап має важливе організаційне значення. Сторони складають список питань, за якими їм необхідно прийти до спільної згоди в результаті переговорів.

Четвертий етап переговорів — *досягнення домовленості й оформлення договору*. Метою цього переговорного етапу є досягнення компромісу. У разі його відсутності сторони можуть вдаватися до інших видів альтернативного вирішення спорів.

На останньому етапі — *завершення переговорів* — є здійснення аналізу досягнутих результатів і орієнтація на виконання двосторонніх домовленостей. Тут сторони спільно розробляють варіанти угоди й уточнюють деталі.

Наразі в Україні законодавче оформлення отримав лише один вид переговорів — претензійне врегулювання спору.

*Претензійний порядок врегулювання спору* — різновид переговорів, що передбачає самостійне врегулювання спору сторонами в поза- і досудовому порядку за допомогою особливого письмового спілкування з метою зняття правової або фактичної невизначеності та встановлення (визначення) цивільних прав, що є для сторін у силу договору або закону обов'язковою або добровільною. Особливістю претензійної процедури, яка дозволяє чітко кваліфікувати і відрізнити її від інших схожих досудових способів врегулювання спорів є обов'язкова письмова форма.

Законодавче визначення претензії не закріплено, але в доктрині *претензією* (від лат. *praetendo* — тримати попереду, бути перед чимось) визначають як письмовий документ, що надсилається особою, яка вважає, що її права та законні інтереси порушені, до порушника з вимогою відновити ці права та інтереси ніж звертатись за вирішення відповідного питання до судових або інших юрисдикційних органів.

Якщо в договорі є обов'язкові вимоги до змісту, форми і направлення претензії, вона повинна їм повністю відповідати, але якщо такі вимоги не передбачені в договорі з контрагентом, то доцільно включити в претензію такі положення:

- найменування суб'єкта, якому адресована претензія, і власне найменування із зазначенням адреси і платіжних реквізитів;
- номер претензії і її дата;
- посилання на конкретні порушені умови зобов'язань, норми законодавства;
- перелік доданих документів, які обґрунтовують претензійні вимоги;
- вимоги про усунення описаних порушень;
- строк (термін) розгляду претензії (направлення відповіді);
- грошові вимоги (сума і розрахунок).

Через обмін претензією та відповіддю на неї відбувається спілкування сторін у межах врегулювання спору

Слід пам'ятати, що застосування претензійного порядку врегулювання спору в Україні є правом, а не обов'язком суб'єктів спірних правовідносин. Проте в окремих випадках застосування цього порядку є обов'язковим (за договорами у сфері торговельного мореплавства, повітряних вантажних перевезень, поштового зв'язку та ін.).

За результатами вивчення теми студенти повинні знати сутність та характерні ознаки переговорів як способу АВС, розрізняти види переговорів, вміти визначати стилі найбільш ефективні для конкретних переговорів та особливості їх процедури.

### ***Семінарські заняття 4-5***

#### **Тема 4. Посередництво як спосіб альтернативного вирішення спорів**

##### *Питання для усного опитування та дискусії*

1. Поняття та значення посередництва як способу АВС
2. Види посередництва: фасилітація, медіація, консоліація
3. Фасилітація як вид посередництва.
4. Медіація як вид посередництва: поняття та характерні ознаки. Види медіації.
5. Принципи медіації (добровільність, рівноправ'я сторін, нейтральність, конфіденційність).
6. Медіатор. Вибір медіатора. Функції медіатора.
7. Процедура медіації. Результати медіації, їх оформлення.
8. Особливості консоліації як виду посередництва.

##### ***Методичні вказівки***

**Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є:** АВС, посередництво, фасилітація, медіація, консоліація, посередник, фасилітатор, медіатор, консоліатор, медіаційна угода.

**З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:**

На практиці у випадку виникнення спору, непоодинокими є ситуації, коли існують проблеми із взаєморозумінням між конфліктуючими сторонами і є велика ймовірність допустити помилки, що можуть призвести до затягування конфлікту на більш довгий час та його ескалації. Ефективному вирішенню таких спорів сприяє залучення посередника. Спосіб вирішення спорів (конфліктів, дискусій), що передбачає взаємодію сторін конфлікту та незалежного, нейтрального, кваліфікованого посередника, який сприяє останнім у відновленні комунікації, обговоренні конфлікту та пошуку способів його вирішення або взаємовигідного (взаємоприйняттого) для них врегулювання конфлікту, отримав назву посередництво, і займає особливе місце серед способів альтернативного вирішення спорів. Безсумнівними перевагами посередництва є його гнучкість, універсальність та економічна доступність. Крім того, ця процедура спрямована на діалог між учасниками конфлікту і посередником і, що найбільш важливо, на діалог конфліктуючих сторін між собою, а тому ефективність цього способу досить висока.

Необхідність обробки значного обсягу інформації в ході посередництва, з'ясування певної спільності та взаємозв'язку інтересів сторін, посилення їхньої взаємної довіри й готовності до спільного пошуку збалансованого вирішення конфлікту обумовлює поетапність цієї примирної процедури. Звісно структура посередництва залежить від його виду та особливостей конкретного спору, що є предметом врегулювання, водночас, можна виділити етапи, як правило, присутні в більшості процедур. Так, першим етапом є ініціювання процедури, на якому відбувається вибір виду посередництва, який найбільше відповідає потребам сторін конфлікту та конкретного посередника чи відповідної організації, документальне оформлення (де це потрібно) угоди про відповідні послуги.

Наступним етапом є налагодження комунікації сторін. Тут посередник здійснює збір повної інформації про конфлікт на поточний момент і вживає заходів щодо спонукання сторін до діалогу. В окремих видах посередництва функції посередника щодо початку та налагодження комунікації вичерпуються визначенням часу, місця та допомогою в організації проведення зустрічі сторін. При цьому в подальшому діалозі він може не брати активної участі (наприклад, «добрі послуги»), в інших — посередник може активно співпрацювати з усіма учасниками до моменту кінцевого вирішення конфлікту (наприклад, медіація, консоліація).

На етапі взаємодії учасників посередництва посередник забезпечує конструктивне обговорення проблеми. З цією метою він може надавати допомогу в організації спілкування, гасити надмірну емоційність сторін та створювати комфортну атмосферу спілкування, зміщувати акценти в діалозі, звертати увагу учасників на певні факти, надавати допомогу в пошуку вирішення конфлікту.

Завершальним етапом посередництва є перевірка виконання домовленостей. Оскільки фактично рішення щодо способу врегулювання конфлікту приймають сторони, саме вони відповідають за виконання угоди, досягнутої в результаті діалогу. Водночас своєрідний контроль посередника в цьому випадку дозволяє останньому побачити, чи ефективною була примирна процедура. Якщо ж виявлено проблеми виконання, посередник може своєчасно посприяти сторонам у подоланні труднощів з виконанням і проаналізувати, якими упущеннями під час посередництва вони обумовлені та не допустити їх у майбутньому.

При ознайомленні конкретними видами посередництва слід пам'ятати, що не всі з них є способами АВС. Так, наприклад, посередництво у формі модерації має супровідний характер, завданням посередника-модератора є тільки організація роботи групи. Він контролює процес, а сторони вирішують проблемні питання самостійно. Кінцевий результат, якого досягне група в процесі обговорення, для модератора не важливий, у той час як, при АВС посередник орієнтований не тільки на допомогу в організації самостійного діалогу сторін, але й у досягненні ними конструктивного результату обговорення.

Подібним до модерації є такий спосіб АВС як Фасилітація (від англ. facilitate — полегшувати, сприяти) — вид посередництва, що передбачає взаємодію сторін конфлікту та незалежного, нейтрального, кваліфікованого посередника (посередників), який шляхом підвищення ефективності комунікації між ними сприяє останнім в організації обговорення складної проблеми, ситуації чи конфлікту та їх ефективному вирішенню чи досягненню взаємоприйнятної угоди.

Вперше увагу дослідників фасилітація привернула вкінці ХІХ с. Деякі науковці її відкриття пов'язують з іменем фізіолога У. Фере<sup>1</sup>, інші — з дослідженнями психолога Нормана Трипплетта<sup>2</sup>. Пізніше було підтверджено, що люди реагують на присутність один одного несвідомо, і мотивація вирішення завдання у члена групи змінюється в присутності значущих для нього людей<sup>3</sup>, а в тридцятих роках ХХ ст. експериментально було підтверджено гіпотезу, що в деяких ситуаціях присутність інших людей, навпаки, заважає виконанню завдань. Цей ефект отримав назву «соціальна інгібіція». У шістдесятих роках Р. Зайонц, дослідивши ці два протилежні ефекти, зробив висновок, що присутність іншої особи викликає соціальне збудження, яке прискорює реакції людини, але зменшує їх швидкість. Тому проста діяльність виконується ефективніше, а в завданнях, що потребують концентрації, кількість помилок зростає, внаслідок чого вони вирішуються менш успішно<sup>4</sup>. Таким чином, виявилось, що для того, щоб вирішити складну проблему групою осіб, потрібно її розбити на прості складові. Ефективно вирішуючи прості питання, група вирішує складну проблему, складовою якої вони є. Тому при фасилітації процес діалогу, по суті, розбивається на поетапне вирішення питань, які в сукупності й вирішують основну проблему.

Тому ця примирна процедура є надзвичайно ефективною при застосуванні до таких ситуацій, у яких сторони група осіб бажає вести діалог, але з певних причин вони не можуть ефективно співпрацювати. Зокрема, у процесі спільного обговорення проблемних питань групою осіб, чим більше висловлюється думок, тим більше виникає розбіжностей і незрозуміння між учасниками. Це обумовлює значні витрати часу на обговорення питань, які не стосуються основної теми зустрічі, та часто призводить до того, що сторони не можуть прийти до спільного знаменника у своїй дискусії і потребують допомоги посередника, який би забезпечив ефективну взаємодію групи.

При фасилітації допомога посередника в організації та процесі групового обговорення може здійснюватися на багатьох рівнях. Це може бути як допомога в налагодженні комунікації між сторонами та встановленні основних правил і порядку денного для їх майбутніх зустрічей, так і участь у цих зустрічах, аналіз ситуації і можливих результатів у цілому та допомога учасникам не відволікатися і працювати над їхньою спільною метою. Це може також означати допомогу у встановленні такої мети. При цьому фасилітація відрізняється від простого управління тим, що вона не має імперативного характеру.

Під час дослідження фасилітації особливу увагу слід приділити аналізу процедури цього виду посередництва, а також технікам та інструментам фасилітатора, як-от: «Технологія участі» (Technology of Participation-ToP), «Світове кафе» (The World Cafe), «Відкритий простір» (Open Space), «Сприятливий запит» (Appreciative Inquiry), «Саміт позитивних змін» (Appreciative Inquiry Summit), «Динамічна фасилітація» тощо.

При опрацюванні матеріалу необхідно особливу увагу приділити Медіації (від лат. medius — займати середину між двома точками зору або сторонами, mediatio — посередництво) – виду посередництва, що передбачає взаємодію сторін конфлікту та незалежного, нейтрального, кваліфікованого посередника — медіатора, який сприяє останнім у відновленні комунікації, обговоренні конфлікту та пошуку способів його вирішення або взаємовигідного (взаємоприйняттого) для них врегулювання конфлікту.

<sup>1</sup> Фасилітація. URL: <http://fasilitazia.blogspot.com>.

<sup>2</sup> Социальная фасилитация / Национальная психологическая энциклопедия. URL : <http://vocabulary.ru/termin/socialnaja-fasilitacija.html>

<sup>3</sup> Фасилітація / Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. URL : <http://www.studfi.les.ru/preview/5462587>

<sup>4</sup> Фасилитация / Психология и психиатрия. URL : <http://psihomed.com/fasilitatsiya>

Саме ця примирна процедура наразі імплемтується в національний механізм захисту прав особи як найбільш універсальний вид посередництва.

В різних країнах процедури медіації мають багато спільного, утім їх роль у механізмі захисту прав людини і взаємодія з юрисдикційною захистом відрізняються. Залежно від взаємодії з юрисдикційною формою захисту виділяють 1) *судову* («присудову», «інтегровану») та 2) *позасудову* (неінтегровану) медіацію. В першому випадку даний спосіб АВС застосовується під час судового провадження за сприяння суду, в другому – незалежно від існування судового процесу виключно за бажанням сторін спору.

Залежно від моделі поведінки медіатора розмежовують три види медіації: 1) *медіація при пасивній участі медіатора* – медіатор в процесі посередництва лише сприяє налагодженню комунікації між сторонами конфлікту; 2) *Медіація при активній участі медіатора* – медіатор поряд з налагодженням комунікації між сторонами конфлікту може давати оцінку окремим фактам або позиціям сторін (наприклад, висловлювати свою думку про ймовірне рішення по справі, якщо спір буде передано на розгляд суду); 3) *Трансформативна медіація* – медіатор не тільки сприяє комунікації між сторонами для врегулювання конкретного спору, але й відновленню нормальних відносин сторін.

Також медіацію диференціюють залежно від загальної мети проведення процедури примирення на: 1) *Превентивну медіацію*, що, у свою чергу, поділяється на: медіацію укладення угоди; медіацію супроводу проекту, зокрема реалізацію довгострокових проектів з метою швидкого узгодження протиріч на ранніх стадіях задля забезпечення своєчасності завершення проекту; медіацію прийняття рішень, а також 2) *Медіацію існуючого спору* з такими підвидами, як: оглядова медіація; медіація стримування розвитку (ескалації) спору; медіація врегулювання спору.

За загальним правилом застосування медіації для вирішення конкретного правового спору здійснюється за спільним рішенням конфліктуючих сторін. Водночас в країнах, де поряд з *добровільною* застосовується *модель обов'язкової, судової медіації* звернення до медіатора може бути рекомендовано або призначено судом.

*Принципами процесу медіації* є закріплені в нормах основні правові ідеї про завдання медіації, процесуальну діяльність суб'єктів медіації, їхні повноваження та становище учасників цього процесу, що визначають зміст процесу медіації, порядок його здійснення та перспективи подальшого розвитку.

Основоположними принципами медіації є: (добровільність, рівноправ'я сторін, нейтральність, конфіденційність).

Процедура медіації в різних країнах має свої особливості, проте в більшості випадків, вона здійснюється в кілька *етапів*, як от: вступне слово медіатора; виступи (презентація) сторін; формулювання порядку денного, з'ясування інтересів сторін, визначення спірних питань; формування пропозицій щодо шляхів вирішення спору (висування альтернативних рішень), оцінка й вибір рішень, досягнення угоди та її оформлення.

Також проведенню примирної процедури може передувати підготовчий етап, на якому відбуваються вибір сторонами спору медіатора або медіаційної організації, попередні зустрічі сторін спору з медіатором та укладається договір про проведення медіації.

Посередники-медіатори можуть здійснювати медіаційну діяльність індивідуально, в складі організації та об'єднання медіаторів. Процедура медіації в різних країнах має свої особливості, проте в більшості випадків, вона здійснюється в кілька етапів, як от: вступне слово медіатора; виступи (презентація) сторін; формулювання порядку денного, з'ясування інтересів сторін, визначення спірних питань; формування пропозицій щодо шляхів вирішення спору (висування альтернативних рішень), оцінка й вибір рішень, досягнення угоди та її оформлення.

На відміну від фасилітації, яка орієнтована на досягнення її учасниками конкретного, заздалегідь визначеного результату, при медіації посередник, допомагаючи сторонам, не може наперед спрогнозувати, які потреби та інтереси сторін будуть виявлені в ході обговорення і яким чином сторони вирішать їх задовольнити. Так, при фасилітації, як правило, конфлікт полягає в різних поглядах на шляхи задоволення спільних для сторін потреб та інтересів. Фасилітатор у ході посередництва володіє інформацією про те, для вирішення яких конкретних

проблем проводиться процедура і сприяє сторонам у налагодженні ефективної співпраці в процесі обговорення та прийнятті спільних рішень з окреслених питань. Натомість при медіації посередник володіє лише загальною інформацією про конфлікт між відповідними сторонами та позиції сторін. Тільки в процесі посередництва він допомагає сторонам виявити їх реальні потреби та інтереси, необхідність задоволення яких спровокувала конфлікт, доступні сторонам способи задоволення їх потреб та інтересів і можливі шляхи врегулювання конфлікту. При цьому посередник не може нічого радити сторонам чи пропонувати власні варіанти вирішення їх конфлікту. Цим медіація відрізняється і від такого виду посередництва, як консоліація (від лат. *concilio* — наближати, англ. *conciliate* — примиряти), при якій консоліатор виступає не тільки як посередник, але й як своєрідний радник конфліктуючих сторін. і може давати власну оцінку окремим обставинам справи, робити консультативні зауваження, що стосуються характеру спору протягом всього процесу обговорення та пропонувати сторонам свій варіант вирішення конфлікту.

Деякі дослідники консиліацію називають попереднім етапом переговорів, медіації або арбітражу, «оціночною медіацією» тощо водночас це самостійний вид посередництва, що передбачає взаємодію сторін конфлікту та незалежного, нейтрального, кваліфікованого посередника — консиліатора, який виступає не тільки як власне посередник, але й як своєрідний радник конфліктуючих сторін. Це означає, що посередник може робити сторонам консультативні зауваження, що стосуються характеру спору протягом всього процесу обговорення та за результатами обговорення конфлікту може пропонувати сторонам варіант рішення, яке не є обов'язковим для них.

Процедура консиліації, чітко не регламентована, оскільки в кожному конкретному випадку саме сторони визначають її зміст. Водночас процес взаємодії консиліатора та конфліктуючих сторін можна умово поділити на такі етапи: формування примирної комісії (Conciliation Commission); вступне слово консиліатора; виступи (презентація) сторін; спільне обговорення; приватні зустрічі; заключне спільне обговорення.

За результатами вивчення теми студенти повинні визначати поняття та характерні ознаки посередництва як способу АВС, розрізняти види посередництва, знати умови застосування конкретних видів посередництва та особливості їх процедур.

## **Семінарське заняття 6** **Тема 5. Арбітраж**

### Питання для усного опитування та дискусії

1. Арбітраж: поняття, правова природа та характерні ознаки
2. Види арбітражу
3. Загальні правила про арбітраж
4. Спеціальні правила про арбітраж

### **Методичні вказівки**

**Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є:** АВС, арбітраж, третейський суд, арбітражна угода, МКА.

**З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:**

*Арбітраж* — це спосіб альтернативного вирішення спорів (АВС), що передбачає взаємодію сторін конфлікту та незалежного, нейтрального, кваліфікованого посередника — арбітра, який за результатами обговорення конфлікту вповноважений винести обов'язкове для сторін рішення. Головне завдання арбітражу полягає у врегулюванні спору шляхом застосування норм відповідного (національного або міжнародного) права.

Даний спосіб альтернативного вирішення правових конфліктів має глибоке історичне коріння й дуже популярний у більшості країн світу. У ХХ ст. арбітраж став стандартним методом вирішення спорів в різних галузях економіки (будівництво, біржова торгівля,



перевезення і страхова справа, міжнародні комерційні угоди тощо) — галузях, де фахова грамотність арбітра є особливо корисною.

Слід пам'ятати, що в Україні арбітраж здійснюється так званими третейськими судами, які попри свою назву не є органами судової влади. Тому, вітчизняне третейське судочинство є нічим іншим як видом арбітражу.

Аналізуючи арбітраж, студентам необхідно особливу увагу приділити аналізу юридичної природи і принципів організації арбітражу в Україні. В юридичній доктрині існує дискусія щодо віднесення арбітражу до способів АВС, оскільки останній не відповідає таким ознакам АВС як неформалізований характер, менша вартість порівняно із судовою процедурою, швидкість тощо. Водночас у терміні «альтернативне вирішення спорів» альтернативність означає можливість конфліктуючих сторін використовувати для вирішення/врегулювання конфлікту (спору) і захисту своїх прав та інтересів будь-які на їх вибір примирні чи інші процедури, не заборонені законом. Така риса притаманна й арбітражу, попри його формалізований характер, адже обирати цей спосіб врегулювання спорів чи ні — вирішують саме сторони; і вони самостійно визначають, з яким арбітром (арбітрами) співпрацювати і який вид арбітражу обрати.

В Україні, як і багатьох інших країнах світу, функціонують внутрішній (третейські суди) і зовнішній (міжнародний комерційний) арбітраж. Перший застосовується до спорів, у яких конфліктуючі сторони є резидентами однієї країни, другий — у спорах, обтяжених іноземним елементом. При опануванні даної теми студентам необхідно також розмежовувати «міжнародний комерційний арбітраж» та «міжнародний (публічний) арбітраж». Міжнародний (публічний) арбітраж розглядає спори, які є результатом міждержавних відносин. Учасниками таких спорів є держави, а предметом є питання міжнародного публічного права. Водночас міжнародний комерційний арбітраж розглядає цивільно-правові спори, ускладнені іноземним елементом, де хоча б одна зі сторін повинна бути представником іноземної держави.

При дослідженні видів арбітражу студентам слід звернути увагу на те, що розвиток цього способу АВС обумовив існування двох основних його форм: інституційного (постійнодіючого) арбітражу та арбітражу *ad hoc* (створеного для вирішення конкретної справи).

Постійнодіючий (інституційний) арбітраж є недержавною установою, сформованою з метою здійснення юрисдикційних функцій на основі укладеної сторонами арбітражної угоди. Інституційні арбітражні центри, як правило, створюються при торгових палатах, асоціаціях, біржах по торгівлі певною продукцією. В окремих країнах існують регіональні арбітражні центри (наприклад, у Пекіні та Каїрі). Інституційні арбітражі діють постійно і не закінчують своє функціонування після вирішення конкретної справи. Головною особливістю постійнодіючих арбітражів є наявність спеціальних арбітражних регламентів та правил, які, як правило, розробляються на основі типових (модельних) регламентів, рекомендованих Комісією Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі — ЮНСІТРАЛ (UNCITRAL).

Арбітраж *ad hoc* створюється для розгляду конкретної справи, і коли ця справа доходить до свого процесуального результату — він перестає існувати. Сторони самостійно обирають арбітражний регламент для арбітражу *ad hoc* і можуть повністю контролювати процес розгляду справи. Як правило, сторони в арбітражі *ad hoc* надають перевагу арбітражному регламенту ЮНСІТРАЛ.

Перевагою арбітражу *ad hoc*, безумовно, є те, що він формується з більшою увагою до побажань сторін і фактів конкретної справи. Але слід пам'ятати, що подібний спосіб проведення арбітражного процесу потребує більшої співпраці сторін та їх юристів. Недоліком арбітражу *ad hoc* стає його абсолютна залежність від поведінки сторін. Арбітраж *ad hoc* може залишатися ефективним лише при умові добросовісного виконання сторонами своїх обов'язків.

Також диференціюють види міжнародного комерційного арбітражу за предметним принципом: арбітражі загальної компетенції, які можуть розглядати всі види спорів, пов'язаних з міжнародним економічним та науко-технічним співробітництвом (наприклад, Американська арбітражна асоціація, Китайська міжнародна торгово-економічна арбітражна комісія, Лондонський комерційний міжнародний арбітражний суд), та арбітражі спеціальної компетенції, які формуються з метою вирішення спорів, що виникають зі специфічних відносин

(Арбітраж при Міжнародній асоціації повітряного транспорту, Арбітраж при асоціації з торгівлі кави в Гамбурзі, Арбітраж Лондонської асоціації з торгівлі зерном).

Наразі арбітраж це один з небагатьох способів АВС, що знайшов своє детальне законодавче регулювання в більшості розвинених країн.

Положення, які регламентують вітчизняну модель арбітражу, переважно акумульовано в Законах України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 р. та «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 р., які було прийнято на підставі Типового закону, розробленого Комісією ООН із права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ), а положення щодо оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень МКА, та видачу наказів/надання дозволу на примусове виконання виконавчих листів за рішеннями третейських судів, визнання та надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу — у Цивільному процесуальному кодексі України (Розділ VIII; глави 3, 4 Розділу IX) та Господарському процесуальному кодексі України (Розділ VII) .

*Загальними є правилами* арбітражу є правила ініціювання провадження та вирішення спорів у міжнародному комерційному арбітражі.

Для можливості ініціювання арбітражу повинна існувати спеціальна підстава – арбітражна угода. Тому їй при опрацюванні матеріалу необхідно особливу увагу. *Арбітражна угода* — це письмова угода, відповідно до якої сторони зобов'язуються передати в арбітраж всі чи певні спори, які виникли чи можуть виникнути між ними у зв'язку з будь-якими конкретними договірними чи іншими правовідносинами, об'єкт яких може бути предметом арбітражного процесу. У своїй арбітражній угоді сторони можуть обирати регламент та процедуру їх арбітражного провадження, місце і мову арбітражу, матеріальне право, що регулює справу, арбітрів, що будуть розглядати справу.

При цьому студентам потрібно пам'ятати, що за формою закріплення виділяють два види арбітражних угод: арбітражне застереження та окрема арбітражна угода. Арбітражне застереження є більш розповсюдженим видом арбітражної угоди і є домовленістю сторін про передачу свого спору до арбітражу у випадку виникнення потенційних протиріч між ними. Як правило, арбітражне застереження включається до змісту основного договору та є його частиною. Натомість окрема арбітражна угода або «третейський запис» має ретроспективний характер – це самостійний договір про передачу спору, що виник на розгляд третейського суду бо МКА. Окремі науковці виділяють третій вид арбітражної угоди — арбітражний договір, що укладається сторонами окремо від основного контракту, щодо спорів, що можуть виникнути між сторонами в майбутньому, у зв'язку з конкретним контрактом, або групою контрактів між ними.

Додатково студенти повинні проаналізувати процедуру арбітражу та його результати.

Процедура розгляду справ у арбітражі має ряд спільних рис із судовим провадженням, але ці процеси є принципово різними. Характерною особливістю арбітражного процесу, на відміну від процесу національних судів, що підпорядковані вимогам процесуальної форми, в арбітражі у сторін є необмежені можливості впливати на процедуру вирішення спору.

При підготовці до арбітражного процесу, як і до судового, збираються усі можливі факти, докази, проводиться аналіз контракту, з'ясовуються спірні питання, проводяться зустрічі зі свідками, відповідними спеціалістами тощо. Разом з цим, в арбітражному процесі існує менше закріплених законодавством способів щодо отримання доказів; свідки зазвичай не можуть викликатися офіційними повістками; в період перед слуханням справ не проводяться зустрічі між арбітрами та сторонами, адже відсутні жорсткі процесуальні межі.

Усні слухання в арбітражному провадженні відбуваються під час одного засідання, що може тривати декілька днів, або в низці багатоденних слухань, які часом відбуваються протягом декількох тижнів або місяців. На слуханні можуть бути короткі вступні заяви, за якими слідує усні свідчення сторін та свідків, пред'явлення доказів та виступи експертів. Після заключних заяв арбітри повинні винести рішення по справі. Так виглядає стислий перебіг арбітражного процесу, який може відрізнитися залежно від обраної процедури розгляду справи.

Особливістю національної моделі арбітражу є наявність окремого національного інструменту альтернативного вирішення спорів — третейського суду. В Україні він функціонує окремо від міжнародного комерційного арбітражу.

Як правило, арбітраж (і внутрішній, і міжнародний) діє у складі одного або трьох арбітрів.

За результатами вивчення теми студенти повинні також знати та вміти з'ясувати особливості процедури арбітражу, специфіку прийняття, звернення до виконання та оскарження арбітражних рішень.

### **Семінарське заняття 7**

#### **Тема 6. Комбіновані способи альтернативного вирішення правових спорів**

1. Комбіновані способи альтернативного вирішення правових спорів, їх поняття та види.
2. “Мед-арб”: поняття, види та особливості.
3. “Міні-суд” та особливості його проведення.
4. Спрощений суд присяжних (summary jury trial) як спосіб вирішення спорів.
5. Нейтральне встановлення фактів (neutral fact finding): поняття, види, особливості застосування.
6. Особливості захисту цивільних прав та інтересів омбудсманом
7. Інші комбіновані способи вирішення правових спорів.

#### **Методичні вказівки**

**Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є:** АВС, комбіновані способи альтернативні вирішення правових спорів, мед-арб, арб-мед, міні-суд, спрощений суд присяжних, приватна судова система, нейтральне встановлення фактів, нейтральна експертиза, омбудсман.

**З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:**

Оскільки система способів альтернативного вирішення спорів характеризується певною гнучкістю та індивідуальним підходом до кожного конкретного спору, цілком логічним етапом її розвитку стало виникнення нових процедур врегулювання спорів, які поєднують у собі відповідні механізми основних способів вирішення спору — переважно посередництва, переговорів та арбітражу. Такі способи вирішення спорів у науці отримали назву «комбіновані», «комплексні» або «гібридні».

Одним з найвідоміших комбінованих способів вирішення спорів є *мед-арб (mediation-arbitration або med-arb)* — це спосіб урегулювання спору за допомогою посередника-арбітра, який проводить зі сторонами спору медіаційну процедуру, а в разі недосягнення ними медіаційної угоди уповноважений ухвалити обов'язкове для сторін рішення у порядку арбітражу. Тобто мед-арб передбачає поєднання двох основних принципово різних способів альтернативного вирішення спорів примирної консенсуальної процедури медіації та імперативного арбітражу, в якому наявний елемент змагальності.

Завдяки використанню медіаційної процедури на початку процесу сторони отримують можливість під керівництвом кваліфікованого і досвідченого посередника особисто висловити свою думку і претензії по суті спору, спробувати знайти спосіб врегулювання існуючої конфлікту, а якщо посереднику не вдається допомогти сторонам досягти взаємовигідного рішення, він може вирішити спір за них.

Існує декілька видів процедури мед-арб: *arb-med, Co-med-arb, med-then-arb, Mediation And Last Offer Arbitration* тощо.

Ще одним поширеним комбінованим способом АВС є *Міні-суд (mini-trial)* — це спосіб альтернативного вирішення спорів (переважно комерційних, що виникають між організаціями/корпораціями), який включає в себе елементи таких основних способів альтернативного вирішення спорів, як консиліація та переговори.

Свою назву цей спосіб вирішення спорів отримав від зовнішньої подібності до судової процедури. Міні-суд поєднує консенсуальні, дозвільні та змагальні елементи, оскільки, з одного боку, для вирішення спору за згодою конфлікуючих сторін формується комісія, яка складається з представників сторін (керівників організацій) та посередника, або ж виключно з посередника як такого; юристи, які є представниками сторін, у змагальній манері представляють і обґрунтовують свої позиції щодо спору перед комісією подібно до того, як це має місце в суді.

Розгляд спору за допомогою міні-суду відбувається у формі заслуховування справи та переговорів, сторони обов'язково обмінюються інформацією (письмовими документами, вказівками на речові докази й свідчення свідків), що дає змогу уточнити обопільні інтереси сторін. Головувати на процесі можуть представники сторін або нейтральний юрисконсульт, що може регулювати ведення переговорів й обмін інформацією.

Міні-суд розглядається переважно як рекомендаційний спосіб вирішення правових спорів, посередник не має повноважень на ухвалення обов'язкового для сторін рішення, він лише дає рекомендації щодо виходу з конфлікту або консультацію щодо ймовірного результату майбутнього судового розгляду. Цей висновок сторони можуть враховувати у процесі досягнення компромісу. Тобто рішення, яке приймається за результатами застосування міні-суду, має рекомендаційний характер. За підсумками цього обговорення можливе досягнення одного з двох результатів: укладення сторонами угоди або прийняття рішення про передачу спору до суду.

Спосіб альтернативного вирішення спорів, що передбачає формування прототипу суду присяжних, з осіб (не фахівців), які дають оцінку обставинам справи отримав назву *Спрощений суд присяжних (summary jury trial)*.

Особливістю цього способу вирішення спорів є те, що він не може бути застосований сторонами в позасудовому порядку, а використовується тільки після звернення сторін до традиційного суду з метою вирішення спору<sup>198</sup> на стадії підготовки справи до судового розгляду. Мета цієї процедури полягає в тому, щоб сторони дізналися вірогідну реакцію присяжних у разі розгляду ними цієї справи в порядку повного судового провадження.

Зазвичай спрощений суд присяжних формується в кількості шести осіб. Сторони (за допомогою адвокатів) наводять присяжним свою точку зору (на це відводиться нетривалий період часу, зазвичай — година), присяжні, з урахуванням отриманої інформації та аргументів, наведених сторонами, приймають відповідне рішення, після чого сторони та за наявності їх представники ведуть переговори.

Перевагою спрощеного суду присяжних є те, що сторони не тільки можуть в найкоротші строки, мінімізуючи витрати на розгляд спору, зможуть з'ясувати, яким чином може бути вирішено спір, що виник між ними, та врегулювати його самостійно, але й належним чином підготуватися до розгляду спору безпосередньо в суді.

Спрощений суд присяжних часто плутають із *приватним суддівством (private judging)* також відомим під назвою «суддя напрокат» (*rent-a-judge*).

Як і міні-суд, приватне суддівство використовується в рамках розпочатого судового процесу й орієнтоване на швидке й ефективне його завершення. Водночас тут сторони (їх адвокати) подають скорочену версію своєї справи на розгляд не групи присяжних, а «приватного» судді.

У порядку процедури приватного суддівства сторони звертаються до суду для призначення їм «приватного» судді, яким може бути не тільки діючий суддя, але і суддя, що вийшов у відставку. Такий суддя обирається із запропонованих кандидатур за взаємною згодою сторін, та його послуги оплачуються сторонами. «Приватний» суддя вирішує спір і виносить рішення, яке може бути обов'язковим або необов'язковим залежно від конкретних обставин і законодавства.

Дуже поширеним способом АВС є й *Нейтральне встановлення фактів (neutral fact finding)*, що передбачає залучення сторонами конфлікту або суб'єктом, що розглядає/вирішує спір незалежного фахівця, який досліджує обставини справи і дає їм нейтральну оцінку (*neutral evaluation*) або здійснює нейтральну експертизу обставин справи, що потребують спеціальних

знань (*neutral expert fact finding*). Якщо вирішення конфліктів вимагає як правового, так і технічного дослідження та аналізу, в такому випадку може застосовуватись *спільне встановлення фактичних обставин справи (joint fact-finding)*, що здійснюється шляхом формування групи фахівців (у т.ч з різних галузей знань) та представників сторін конфлікту, які співпрацюють при встановленні та оцінці відповідних фактів, що мають значення для вирішення конфлікту.

Нейтральне встановлення фактів може використовуватись у поєднанні з іншими способами АВС (*арбітражем, медіацією*, тощо) або самостійно в межах підготовки до судового розгляду.

Студентам слід пам'ятати, що серед усіх комбінованих способів АВС в Україні отримав нормативне закріплення тільки інститут омбудсмена.

*Омбудсман* (швед. *ombuds* — представник) є спеціально призначеним, незалежним і нейтральним посередником, що надає конфіденційне і неупереджене сприяння в урегулюванні правових спорів та інших видів конфліктів. У своїй діяльності омбудсман поєднує елементи двох способів альтернативного вирішення спорів — медіації та нейтрального встановлення обставин справи.

Визначаючи статус, функції та компетенцію омбудсмена в Україні законодавець використовує термін «уповноважений Верховної Ради України з прав людини» (Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України від 23 грудня 1997 р.)

Загалом Омбудсман функціонує на постійній основі, і сприяння у врегулюванні конфліктів він здійснює, головним чином, з метою контролю діяльності виконавчих та інших органів державної влади, з метою превенції порушення ними прав та свобод людини і громадянина.

Вищевказаним не вичерпується перелік всіх комбінованих АВС, але означені вище способи є найбільш поширеними в світі.

Так, з 2017 року в національний механізм захисту прав особи включено *Врегулювання спору за участю судді*.

Сутність цієї примирної процедури полягає в тому, що до початку розгляду цивільної справи по суті суддя, призначений Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою для розгляду відповідної справи, за згодою сторін, може провести попередню зустріч зі сторонами, щоб дізнатися про їх аргументи. Надалі для кращого розуміння процесу сторонами й отримання повної інформації суддя може проводити окремі наради з кожною зі сторін. Таким чином, він може з'ясувати, на які поступки готові піти сторона для вирішення справи та спрямувати їх до прийняттого результату.

На відміну від медіації, процедура проведення якої, як і особа посередника-медіатора визначається сторонами, досудове врегулювання спорів за участю судді підпорядковане вимогам процесуальної форми та проводиться кваліфікованим юристом — суддею. При чому, якщо посередник-медіатор лише сприяє комунікації сторін і останні самостійно повинні визначити найбільш оптимальне для них рішення, посередник-суддя може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору.

За результатами вивчення теми студенти повинні також знати та вміти з'ясувати особливості конкретних комбінованих способів АВС та специфіку їх застосування.

## 1.4. Самостійна робота студентів

Оволодіння уміннями та навичками самостійної діяльності є найважливішою умовою здобуття вищої освіти. Реалізація цієї мети обумовлює надзвичайну важливість самостійної роботи в навчальному процесі.

Самостійна робота – це основний засіб оволодіння навчальним матеріалом студентом у вільний від обов'язкових аудиторних занять час. Дана форма організації навчальної роботи має ціллю сприяти розвитку творчих здібностей студентів, формуванню особистості фахівця, здатного самостійно аналізувати, оцінювати і регулювати власну діяльність, усвідомлювати перспективи саморозвитку та самоосвіти.

В рамках навчальної дисципліни «Альтернативне вирішення правових спорів» передбачається два типи самостійної роботи студентів: обов'язкова (здійснюється в процесі навчальних занять, при підготовці до них і під час їх проведення), а також факультативна (здійснюється за узгодженням з викладачем у формі індивідуальних завдань, що визначаються для студентів з урахуванням їх особистих інтересів і здібностей).

Самостійна робота здійснюється опосередковано, без безпосередньої участі керівника, але під його контролем. Залежно від типу самостійної роботи керівник може визначати час її здійснення в процесі навчальних занять, узгоджувати її з іншими видами навчальної діяльності, пропонувати конкретні завдання, проводити інструктаж щодо їх виконання, з'ясувати повноту, глибину та обсяг обов'язково виконаного завдання, здійснювати допоміжні заходи (консультації, спостереження, співбесіди та ін.) з опосередкованого управління діяльністю студентів і діагностики якості самостійної роботи.

### 1.4.1. Завдання для самостійної роботи студентів

#### Блок завдань (БЗ) № 1

#### Тема 1. Альтернативне вирішення спорів (АВС) як спосіб захисту прав, свобод, інтересів (виконується на семінар № 1)

**Завдання 1.** Визначити переваги та недоліки способів альтернативного вирішення спорів порівняно із способами юрисдикційного захисту.

**Завдання 2.** Підготуйте порівняльні таблиці:

Таблиця № 1.

Основні підходи до вирішення/врегулювання конфліктів

№ п/п		З ПОЗИЦІЇ СИЛИ	З ПОЗИЦІЇ ПРАВА	З ПОЗИЦІЇ ІНТЕРЕСІВ
1.	Суть			
2.	Переваги			
3.	Недоліки			

Таблиця № 2.

Співвідношення понять «конфлікт» та «правовий спір»

<i>№ n/n</i>		<i>КОНФЛІКТ</i>	<i>ПРАВОВИЙ СПІР</i>
1.	<i>Суть</i>		
2.	<i>Сфера відносин, в якій виникає</i>		
3.	<i>Сторони</i>		
4	<i>...</i>		

### Питання для самоконтролю

1. Як співвідносяться поняття «конфлікт», «спір» та «правовий спір».
2. Які функції конфлікту?
3. Яка структура конфлікту?
4. Які існують стилі поведінки в конфлікті? Що таке потреби?
5. Які виділяють потреби в особистості,?
6. Як співвідносять поняття «потреба», «інтерес», «позиція»?
7. Які існують підходи до вирішення/регулювання конфліктів?
8. Які основні концепції визначення «Альтернативне вирішення спорів»?
9. Які характерні ознаки альтернативного вирішення правових спорів.
10. Як взаємодіють АВС та юрисдикційний захист?.

### Блок завдань (БЗ) № 2

#### Тема 2. Класифікація способів альтернативного вирішення правових спорів та сфера їхнього застосування (виконується на семінар № 2)

**Завдання 1.** Підготувати порівняльну таблицю:

Таблиця №3

#### Основні способи АВС

<i>№ n/n</i>	<i>СПОСІБ АВС</i>	<i>СУТЬ СПОСОБУ</i>	<i>ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ</i>	<i>ПЕРЕВАГИ</i>	<i>НЕДОЛІКИ</i>
1.					

### Питання для самоконтролю

1. Які існують класифікації способів АВС?
2. Які способи АВС називаються основними?
3. Які способи АВС називаються «комбінованими»? Чому?
4. Як диференціюються способи АВС залежно від взаємодії з юрисдикційною формою захисту?
5. Які процедури називаються консенсуальними?
6. Які способи АВС є добровільними?

### Блок завдань (БЗ) № 3

#### Тема 3. Переговори як спосіб альтернативного вирішення правових спорів (виконується на семінар № 3)

**Завдання 1.** Визначити особливості претензійного порядку врегулювання спорів як виду переговорів.

### Питання для самоконтролю

1. Що таке переговори?
2. наявність яких умов обумовлює використання переговорів як способу врегулювання конфліктів?
3. Які переваги та недоліки переговорів порівняно з судовим провадженням.
4. Які існують стилі переговорів?
5. Яке значення стилю переговорів для ефективності вирішення правового спору?
6. Що таке стратегія переговорів?
7. Які виділяють види переговорів?

### Блок завдань (БЗ) № 4

**Тема 4. Посередництво як спосіб альтернативного вирішення правових спорів.**  
(виконується на семінар № 4-5)

**Завдання 1.** Підготувати порівняльні таблиці:

Таблиця № 4

#### Види посередництва

№ n/n	Види посередництва	ФАСИЛІТАЦІЯ	МЕДІАЦІЯ	КОНСОЛІАЦІЯ
1.	Визначення			
2.	Умови застосування			
3.	Структура			
4.	Оформлення результатів			
5.	...			

Таблиця № 5

#### Принципи медіації

№ n/n	Назва принципу	Зміст	Правове регулювання	Винятки

### Питання для самоконтролю

1. Що таке посередництво?
2. Які умови необхідні для звернення до посередника?
3. Від чого залежить вибір виду посередництва?
4. Яка структура посередництва?
5. Яка специфіка фасилітації як виду посередництва?
6. Які існують техніки переговорного процесу, що застосовуються в фасилітації?
7. Чи медіація відрізняється від інших видів посередництва?
8. Які існують моделі медіації?
9. Чим регламентовано вимоги до особи медіатора?
10. Чи може медіація проводитись двома медіаторами?



11. Який інструментарій використовує медіатор в процесі посередництва?
12. Що таке медіаційна угода?
13. Які особливості консолідації як виду посередництва?

### Блок завдань (БЗ) № 5

#### Тема 5. Арбітраж як спосіб альтернативного вирішення правових спорів. (виконується на семінар № 6)

**Завдання 1.** Скласти проект арбітражної угоди.

**Завдання 2.** Підготувати проект заяви про видачу виконавчого листа (надання дозволу) на виконання рішення третейського суду/ міжнародного комерційного арбітражу (МКА).

#### Питання для самоконтролю

1. Як співвідносяться поняття «арбітраж» та «третейське судочинство»?
2. Хто може бути арбітром?
3. Які є види арбітражної угоди.
4. Які умови дійсності арбітражних угод?
5. Які існують види арбітражу?
6. Які спори не можуть врегульовуватись в порядку арбітражу?
7. Що таке арбітраж ad hoc?
8. Яка структура арбітражу?
9. Який документ складає арбітр за результатами розгляду спору?
10. Які підстави скасування рішення третейського суду?
11. Які підстави скасування рішення МКА?
12. Які особливості надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу, якщо місце арбітражу знаходиться на території України?

### Блок завдань (БЗ) № 6

#### Тема 6. Комбіновані способи альтернативного вирішення правових спорів. (виконується на семінар № 7)

**Завдання 1.** Підготувати порівняльну таблицю:

*Таблиця № 6*

#### **Комбіновані способи АВС**

№ n/n	СПОСІБ АВС	СУТЬ СПОСОБУ	ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ	ПЕРЕВАГИ	НЕДОЛІКИ
1.					

#### Питання для самоконтролю

1. Як співвідносяться такі способи АВС як мед-арб та арб-мед?
2. Що таке “Міні-суд”?
3. Чим спрощений суд присяжних (summary jury trial) як спосіб вирішення спорів відрізняється від приватної судової системи?
4. Які існують різновиди такого способу АВС як нейтральне встановлення фактів (neutral fact finding)?

5. Які особливості захисту цивільних прав та інтересів омбуцманом?
6. Що таке врегулювання спору за участю судді?
7. Які особливості процедури *Co-med-arb*?

### **1.5. Індивідуальні завдання**

Індивідуальні завдання – це основний засіб поглиблення, узагальнення та закріплення тих знань, які студенти одержують в процесі навчання. Дана форма організації навчання застосовується студентами у вільний від обов'язкових навчальних занять час.

За загальним правилом індивідуальні завдання виконуються самостійно кожним студентом. В окремих випадках, коли завдання мають комплексний характер, до їх виконання можуть залучатися кілька студентів.

В межах навчальної дисципліни «Альтернативне вирішення правових спорів» індивідуальні завдання передбачаються у формі рефератів, слайдів-презентацій, таблиць. Завдання обирається студентом/студентами на початку семестру і виконується за встановленими вимогами. Виконання індивідуальних завдань здійснюється під методичним керівництвом викладача, але без його безпосередньої участі.

#### **1.5.1. Основні вимоги до написання індивідуальних завдань**

При виконанні індивідуальних завдань студенти повинні використовувати законодавчі та підзаконні акти, інструктивно-методичні матеріали, науково-монографічну літературу, судову практику, статистичні дані, аналітичну інформацію судових органів.

При виконанні індивідуального завдання у формі **реферату**, останній повинен містити наступні структурні елементи: титульна сторінка встановленого зразка (зразок 1.), вступ, параграфи, висновки, список використаних джерел і додатки (у разі необхідності). Розділи змісту роботи формулюються самостійно студентом як найважливіші напрями розкриття її теми.

Нумерація аркушів роботи починається з титульного аркуша. Номер на титульному аркуші не проставляється.

Обов'язково в тексті повинні бути посилання на джерела, що були використані при написанні реферату. Посилання подаються у квадратних дужках з вказівкою номера джерела, за яким воно внесене у список використаних джерел, та сторінки.

Роботи повинні виконуватись комп'ютерним способом з одностороннім розміщенням тексту на папері формату А4 (210 мм х 297 мм) з дотриманням прийнятих у діловодстві стандартних полів: лівого — 30 мм, верхнього та нижнього — 20 мм, правого — не менше 10 мм.

Обсяг роботи має забезпечувати належне висвітлення завдання і повинно бути виконано шрифтом Times New Roman кеглем 14 з 1,5 міжрядковим інтервалом.

Захист роботи передбачає презентацію реферату на практичних заняттях або науковому гуртку.

При виконанні індивідуального завдання у формі **презентації** остання повинна містити від 10 до 20 слайдів на відповідну тему. Інформація на слайдах повинна бути структурованою та достатньою за обсягом для розкриття заданої теми.

При виконанні індивідуального завдання у формі **таблиці**, остання розміщується симетрично на сторінці таким чином, щоб зручно було її розглядати без повороту, або з поворотом на кут 90 за годинниковою стрілкою.

Таблиця повинна складатися із номера таблиці, найменування таблиці і самої таблиці. Номер таблиці і її найменування повинно вказуватись над таблицею, починаючи від лівого її кута за формою: "Таблиця 1. Назва таблиці". Крапка в кінці не проставляється.

Таблиця повинна бути розподілена на графи (колонки) і рядки. Ліву першу колонку та перший верхній ряд таблиці слід використовувати для назви критеріїв аналізу представленого в

таблиці матеріалу. Якщо таблицю розділяють на частини і переносять на інші сторінки або розміщують одну частину під одною чи поряд. Допускається нумерація граф на початку таблиці і при перенесенні частин таблиці на наступних сторінках. У всіх випадках назва таблиці розміщуються тільки над першою її частиною.

*Зразок 1*

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА  
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА  
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА  
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ  
Кафедра цивільного права та процесу**

---

Навчальна дисципліна:

**Альтернативне вирішення правових спорів**

**РЕФЕРАТ**

на тему:

**«КОНСОЛІАЦІЯ ЯК СПОСІБ АЛЬТЕРНАТИВНОГО  
ВИРІШЕННЯ ПРАВОВИХ СПОРІВ»**

Виконав:

**Іванов**

**Віктор Дмитрович,**

студент 2 курсу магістратури

Перевірила:

**Бондаренко-Зелінська**

**Надія Леонтіївна,**

кандидат юридичних наук,

доцент

**Хмельницький**

**2019**

## ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	-
1. Консоліація: поняття, сутність та характерні риси	3
2. Особливості консоліації як способу АВС	5
3. Перспективи запровадження консоліації в Україні	9
ВИСНОВКИ	13
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	16
	18

### ВСТУП

.....  
(Виклад змісту вступу)

#### 1. ( Назва першого параграфу)

.....  
( Виклад змісту першого параграфу)

#### 2. ( Назва другого параграфу)

.....  
( Виклад змісту другого параграфу)

#### 3. ( Назва третього параграфу)

.....  
( Виклад змісту третього параграфу)

### ВИСНОВКИ

.....  
(Виклад змісту висновків)

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Convention on Conciliation and Arbitration within the OSCE adopted by the Council of Ministers at its meeting held on 15 December 1992 / OSCE. URL :<http://www.osce.org/csa/111409>.

2. Давыденко Д. Л. Вопросы юридической терминологии в сфере «альтернативного разрешения споров». Третейский суд. 2009. № 1. С. 40–53.

3. Про медіацію: Проект Закону України № 3665-1 від 29.12.2015 р. Верховна Рада України. URL : [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=57620](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57620).

4. ... (інші джерела, оформлені відповідно до вимог оформлення списку джерел).

Нижче списку використаних джерел рукописним способом зазначаються дата виконання реферату і особистий підпис студента.

### 1.5.2. Тематика індивідуальних завдань

У разі обрання студентом роботи над індивідуальними завданнями, визначене нижче завдання 1 є обов'язковими, а завдання 2-3 на вибір студента.

**Завдання 1.** Підготувати порівняльну таблицю способів альтернативного вирішення правових спорів, що застосовуються в Україні.

**Завдання 2.** Підготувати презентацію по одній з тем дисципліни.

**Завдання 3.** Написати реферат на одну з тем :

1. Співвідношення понять «конфлікт» та «правовий спір»
2. Альтернативне вирішення правових спорів: нововведення чи гарно забуте минуле.
3. Запровадження в Україні АВС (історико-правовий аспект).
4. Альтернативні форми вирішення правових спорів: історія і сучасність.
5. Правове регулювання АВС в Україні.
6. Практика застосування основних способів АВС вирішення правових спорів в зарубіжних (конкретна країна узгоджується з керівником) .
7. Співвідношення понять «посередництво», «човникова дипломатія», «медіація»
8. Правове регулювання медіації в Україні.
9. Моделі медіації в світі.
10. Класифікація переговорів як способу АВС
11. Стили переговорів.
12. Правова природа медіаційної угоди.
13. Арбітражна угода, наслідки її укладення.
14. Правове регулювання третейського судочинства в сучасній Україні.
15. Міжнародний комерційний арбітраж.
16. Суддя і арбітр: порівняльно-правова характеристика.
17. Особливості ведення переговорів представниками сторін.
18. Медіація як спосіб вирішення цивільних спорів.
19. Сімейна медіація
20. Комерційна медіація
21. Корпоративна медіація
22. Перспективи застосування медіації в судовому процесі.
23. Вимоги, яким повинен відповідати медіатор.
24. Проблеми правового регулювання арбітражу в Україні.
25. Переговори в Україні та за кордоном: порівняльно-правова характеристика.
26. Проблеми діяльності третейських судів.
27. Принципи організації та діяльності арбітражу.
28. Проблемні аспекти виконання рішень третейських судів в Україні.
29. Арбітраж в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект.
30. Перспективи застосування в Україні комбінованих альтернативних форм вирішення правових спорів.
31. Особливості захисту цивільних прав державними органами в порядку адміністративної процедури.
32. «Міні-суд»: перспективи застосування в Україні.
33. Незалежне встановлення фактів (*neutral fact finding*) практика використання в Україні.
34. «Мед-арб»: перспективи застосування в Україні.
35. Захист цивільних прав Омбудсменом.

## 1.6. Підсумковий контроль

Підсумковий семестровий контроль у \_\_\_\_\_ семестрі проводиться у формі усного заліку.

### 1.6.1. Питання для підсумкового контролю

1. Співвідношення понять «конфлікт», «спір» та «правовий спір»
2. Співвідношення понять захисту і охорони цивільних прав.
3. Форми та способи захисту цивільних прав.
4. Принципи здійснення несудового захисту цивільних прав.
5. Альтернативне вирішення правових спорів (АВС): поняття та значення.
6. Класифікація способів альтернативного вирішення правових спорів.
7. Поняття та значення переговорів як спосіб альтернативного вирішення спору.
8. Стили переговорів.
9. Порядок здійснення переговорів та вирішення спору.
10. Результати переговорів та їх оформлення
11. Поняття, значення та види посередництва.
12. Співвідношення понять «посередництво», «човникова дипломатія», «медіація»
13. Консолідація як вид посередництва.
14. Характерні ознаки медіації.
15. Принципи медіації.
16. Вимоги, яким повинен відповідати медіатор.
17. Функції медіатора.
18. Етапи медіації.
19. Медіацій на угода: поняття, характерні ознаки.
20. Арбітраж як форма вирішення правових спорів.
21. Види арбітражу.
22. Поняття, зміст і види арбітражних угод.
23. Арбітражного рішення, порядок його виконання.
24. Комбіновані способи альтернативного вирішення правових спорів: поняття, види.
25. «Міні-суд»: поняття та особливості його проведення
26. «Мед-арб», перспективи застосування в Україні.
27. Захист цивільних прав Омбудсменом
28. Приватна судова система.
29. Нейтральне встановлення обставин як спосіб АВС.
30. Врегулювання спору за участю судді.

### 1.6.2. Приклад залікового білету

1. Співвідношення понять «конфлікт», «спір» та «правовий спір»
2. Вимоги, яким повинен відповідати медіатор.
3. Виконайте тестові завдання:

3.1. До принципів медіації не відносяться:

- a) добровільність;
- b) конфіденційність;
- c) законність;
- d) нейтральність, незалежність та об'єктивність медіатора;
- e) рівноправність сторін.

3.2. Вкажіть техніку фасилітації, при якій фасилітатор заздалегідь визначає послідовність кроків при проведенні заходу, готує специфічні завдання інтервенції, що визначають напрям процесу, і потім наслідує процес, що розгортається. При цьому обравши таку техніку,

фасилітатор повинен перед початком роботи з групою обговорити і погодити послідовність запланованих кроків при проведенні заходу:

- a) «Технологія участі» (*Technology of Participation-ToP*);
- b) «Світове кафе» (*The World Cafe*);
- c) «Відкритий простір» (*Open Space*);
- d) «Сприятливий запит» (*Appreciative Inquiry*);
- e) «Динамічна фасилітація».

3.3. Спосіб альтернативного вирішення спорів (АВС), вид посередництва, що передбачає взаємодію сторін конфлікту та незалежного, нейтрального, кваліфікованого посередника, який за результатами обговорення конфлікту пропонує сторонам варіант рішення, яке не є обов'язковим для них – це:

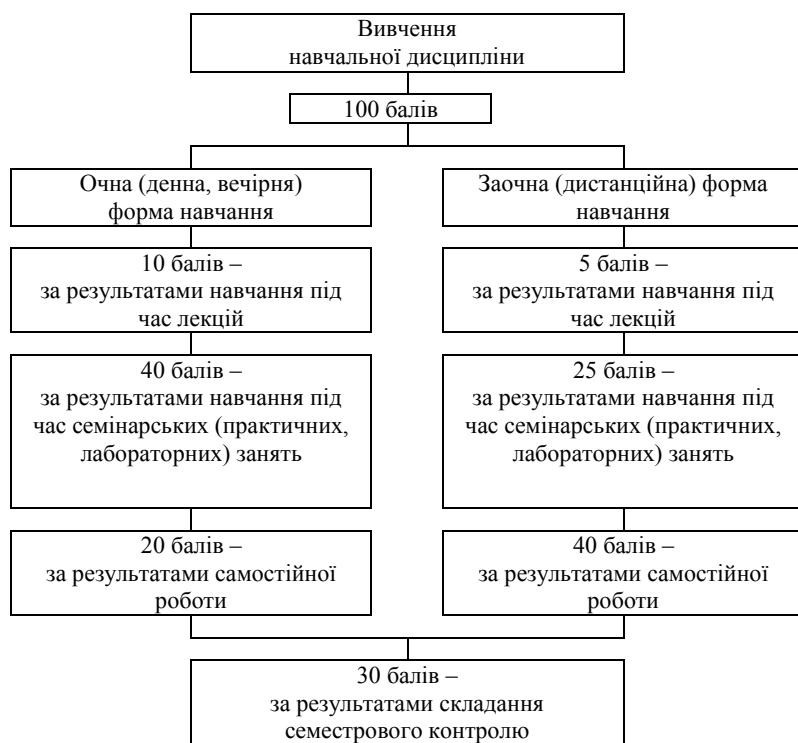
- a) фасилітація;
- b) медіація;
- c) консоліація;
- d) арбітраж;
- e) човникова дипломатія.

3.4. Юрисдикція третейських судів поширюється на спори:

- a) справи у спорах про визнання недійсними нормативно-правових актів;
- b) справи про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом;
- c) справ у спорах, що виникають із шлюбних контрактів (договорів);
- d) справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення;
- e) справи, пов'язані з державною таємницею.

## 2. Схема нарахування балів

2.1. Нарухування балів студентам з навчальної дисципліни здійснюється відповідно до такої схеми:



2.2. Обсяг балів, здобутих студентом під час лекцій з навчальної дисципліни, обчислюється у пропорційному співвідношенні кількості відвіданих лекцій і кількості лекцій, передбачених навчальним планом, і визначається згідно з додатками 1 і 2 до Положення про організацію освітнього процесу в Хмельницькому університеті управління та права.

З цієї навчальної дисципліни передбачено проведення 10 лекцій за денною формою навчання.

Отже, студент може набрати під час лекцій таку кількість балів:

№ з/п	Форма навчання	Кількість лекцій за планом	Кількість відвіданих лекцій									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Денна	10	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

2.3. З цієї навчальної дисципліни передбачено проведення у сьомому семестрі 7 семінарських занять за денною формою навчання.

Критерії поточного оцінювання знань студентів наведені у п.4.3.8. Положення про організацію освітнього процесу в Хмельницькому університеті управління та права (затвердженого 29 травня 2017 року, протокол № 14).

2.4. Перерозподіл кількості балів в межах максимально можливої кількості балів за самостійну роботу студентів та виконання індивідуальних завдань, наведено в наступній таблиці:

№ з/п	б тем	Номер теми						Усього балів
		1	2	3	4	5	6	
1.	Максимальна кількість балів за самостійну роботу	1,0	1,0	1,0	2,0	1,0	1,0	7,0
2.	Максимальна кількість балів за індивідуальне завдання	1. 1,0 2. 2,0 3. 10,0						13,0
<b>Усього балів</b>								<b>20</b>



### 3. Рекомендовані джерела

#### 3.1. Основні джерела

1. Types of ADR — mediation; conciliation; arbitration; and counseling. URL : <http://www.treasury.gov.au/Policy-Topics/Business/Small-Business/Legal-Topics/Dispute-Resolution-Proceedings/Types-of-ADR>.
2. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / Уклад.: Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. – Львів: ПАІС, 2007. – 296 с.
3. Альтернативное разрешение споров: учеб.-метод. комплекс / А. И. Зайцев, И. Ю. Захарьяшева, И. Н. Балашова, А. Н. Балашов. — М.: Экзамен, 2007. — 573 [1] с.
4. Андреев В. И. Конфликтология: Искусство спора, ведение переговоров, разрешения конфликтов / В. И. Андреев. - М. : Народное образование, 1995. - 127 с.
5. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія / О. М. Балинська ; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. - Л. : Паіс, 2008. - 212с.
6. Бертон Дж. В. Конфликт и коммуникации: Использование контролируемой коммуникации в международных / Дж. В. Бертон // Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. С. 353–361. <http://grachev62.narod.ru/tmo/chapt34.html>
7. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія [Текст] / С. В. Бобровник. – К.: Юридична думка, 2011. – 384 с.
8. Вступ до альтернативного вирішення спорів : навч. посіб. / Г. В. Анікіна, Ю. В. Білоусов, Н. Л. Бондаренко-Зелінська [та ін.] ; під ред. У. Хелльманна, Н. Л. Бондаренко-Зелінської. — Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2017. — 234 с.
9. Клюев Е. В. Речевая коммуникация [Текст] : Успешность речевого взаимодействия: Учеб. пособие для ун-тов и ин-тов / Е. В. Клюев. - М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2002. - 317 с.
10. Конфліктологія та теорія переговорів: навч. посіб / І. В. Вашченко, М. І. Кляп. – К. : Знання, 2013. – 407 с.
11. Конфликтология / Под ред. А. С. Кармина. – СПб.: Лань, 1999. –448 с.
12. Коробанов Ю. М. Теорія і практика комунікацій: навч. посібник: у 3 ч. / Ю. М. Коробанов, А. Ю. Коробанов. Ч. 1 : Наукові методи, моделі та семантика комунікативних процесів. - Миколаїв: Національний ун-т кораблебудування ім. адмірала Макарова, 2009. - 63 с.
13. Лазарев С. В. Основы судебного примирения. М. : Инфотропик Медиа, 2011. 256 с.
14. Носырева Е. И. Альтернативное разрешение гражданско-правовых споров в США : дис. ... д-ра юрид. наук. Воронеж, 2001. 362 л.
15. Поварнин С.И. Спор. О теории и практике спора. – СПб: ЮНИТИ-ДАНА, 1996. – 160 с.
16. Практическая психология конфликта: Учебное пособие / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
17. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: світовий досвід та перспективи застосування у правовій системі України. К. : Фенікс, 2013. 159 с.
18. Теория и практика медиации (посредничества) в экономической сфере : учеб.-метод. пособие / И. А. Бельская [и др.] ; под ред. У. Хелльманна [и др.]. — Хмельницький : Хмельницький університет управління и права, 2015. — 232 с.
19. Чернышева Т. В. Примирение в праве: понятие и виды : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2012. 18 с.

## 3.2. Допоміжні джерела

### 3.2.1. Нормативні джерела, правозастосовча практика

1. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York, 1958) (the «New York Convention») / UNCITRAL. URL : [https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg\\_no=XXII-2&chapter=22&lang=en](https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXII-2&chapter=22&lang=en).
2. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters / EUR-Lex. URL : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:136:0003:0008:En:PDF>.
3. Green paper on alternative dispute resolution in civil and commercial law /\* COM/2002/0196 final (Зелена книга альтернативного вирішення спорів у цивільному та комерційному праві) EUR-Lex Access to European Union law. – URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1475417153556&uri=CELEX:52002DC0196>.
4. European Code of Conduct for Mediators of 2 June 2004. URL : <http://bgarf.ru/science/baltic-center-of-mediation-and-conflictology/normativno-pravovye-dokumenty/evro-koeks.pdf>.
5. European Convention on International Commercial Arbitration, Geneva, 21 April 1961 / United Nations Treaty Collection. URL : [https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg\\_no=XXII-2&chapter=22&lang=en](https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXII-2&chapter=22&lang=en).
6. Арбитражный регламент ЮНСИТРАЛ (пересмотрен в 2010 году) / ЮНСИТРАЛ. URL : <http://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/arbitration/arb-rules-revised/arb-rules-revised-r.pdf>.
7. Арбитражный регламент. Примирительный регламент / ICC —International Chamber of Commerce. URL : <http://www.iccwbo.org/Data/Documents/Buisness-Services/Dispute-Resolution-Services/Mediation/Rules/2012-Arbitration-Rules-and-2014-Mediation-Rules-8. RUSSIAN-version>.
8. RUSSIAN-version.
9. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1992. — № 6. — Ст. 56.
10. Загальна декларація прав людини, проголошена Організацією Об'єднаних Націй 10.12.1948 р. // Права людини. Міжнародні договори України: декларації, документи / упорядник Ю. К. Качуренко. — К. : Наукова думка, 1992. — С. 18–24.
11. Інструкція про порядок визначення послідовності розгляду і вирішення колективного трудового спору (конфлікту) : затв.наказом Національної служби посередництва і примирення від 09.11.2005 р. № 124 // Бюлетень національної служби посередництва і примирення. 2005. № 12.
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 16.12.1966 р. // Права людини. Міжнародні договори України. — К., 1992. — С. 36–58.
13. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. // ОВУ. — 2005. — № 32. — Ст. 1918; ВВР. — 2005. — № 35–36, 37. — Ст. 446.
14. Конвенція про захист прав і основних свобод людини, підписана у Римі, 04.11.1950 р. // Вісник Українського центру прав людини. — 1998. — № 3. — С. 29–37.
15. О медиации : Закон Республики Казахстан от 28.01.2011 г. № 401–IV. URL : [http://online.zakon.kz/Document/?doc\\_id=30927376](http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376).
16. Положення про арбітра : затв. наказом Національної служби посередництва і примирення від 18.11.2008 р. № 132 / Національна служба посередництва і примирення. URL : [http://www.nspp.gov.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=96:2010-02-24-14-36-30&catid=6:2009-12-29-19-38-17&Itemid=22](http://www.nspp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=96:2010-02-24-14-36-30&catid=6:2009-12-29-19-38-17&Itemid=22).
17. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. // ОВУ. — 2012. — № 62. — Ст. 2509.

18. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України 23.02.2006 р. // ОВУ. — 2006. — № 12. — Ст. 792; ВВР. — 2006. — № 30. — Ст. 260.
19. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. // ВВР. — 1993. — № 39. — Ст. 384.
20. Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 р. // ОВУ. — 2004. — № 23. — Ст. 1540.
21. Резолюція 35/52 Генеральної асамблеї ООН «Согласительный регламент Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли» от 04.12.1980 г. URL : <http://uainfo.biz/legal/basebi/ua-hmwdit.htm>.
22. Рекомендация № R (81) 7 Комитета министров государствам-членам относительно путей облегчения доступа к правосудию от 14.05.1981 г. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL : [http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994\\_133](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_133).
23. Рекомендация № R (98) 1 Комитета министров государствам-членам касательно медиации в семейных вопросах от 02.01.1998 г. / Практика разрешения конфликтов. URL : [http://www.commonground.org.ua/lib\\_law.shtml](http://www.commonground.org.ua/lib_law.shtml).
24. Рекомендация Res (2001) 9 Комитета министров государствам-членам об альтернативах судебному разбирательству между административными органами и частными сторонами от 05.09.2001 г. / Экономика, социология, менеджмент. URL : [http://www.ecsocman.edu.ru/data/367/936/1223/106-127\\_Rekomendatsii\\_Soveta\\_Evropy.pdf](http://www.ecsocman.edu.ru/data/367/936/1223/106-127_Rekomendatsii_Soveta_Evropy.pdf).
25. Рекомендация Res (2002) 10 Комитета Министров государствам-членам по медиации в гражданских делах от 18.09.2002 г. / Практика разрешения конфликтов. URL : [http://www.commonground.org.ua/lib\\_law.shtml](http://www.commonground.org.ua/lib_law.shtml).
26. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 09.07.2002 р. № 15-рп/2002 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02>.
27. Согласительный регламент ЮНСИТРАЛ от 15.06.1976 г. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_063](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_063).
28. Типовой закон ЮНСИТРАЛ щодо міжнародного торговельного арбітражу від 21.06.1985 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_879](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_879).
29. Типовой закон Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли о международной коммерческой согласительной процедуре : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/57/18 от 19.11.2002 г. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [по докладу Шестого комитета (A/57/562 и Corr.1 и 2)] / Official Documents System of the United Nations. URL : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/539/00/PDF/N0253900.pdf?OpenElement>.
30. Узагальнення практики застосування судами Закону України «Про третейські суди» / Верховна Рада України. Законодавство. URL : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n\\_005700-09](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n_005700-09).
31. Щодо добровільного примирення та арбітражу : рекомендація Міжнародної організації праці від 26.09.1951 р. № 92 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993\\_232](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_232).
32. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. (зі змінами та доповненнями) // Офіційний вісник України (ОВУ). — 2002. — № 7. — Ст. 273.

### 3.2.2. Літературні джерела по темам

#### Тема 1

1. Donovan Leisure Newton & Irvine ADR Practice Book. New York : Wiley Law Publications. Wilkinson J. H. (ed.). New York, 1990. 555 p.
2. Manhart U. Höre, rede, siege: Leitfadenerfolgreiches Verhandeln [Текст] / U. Manhart. - Wien : Linde, 2005. - 220 S.
3. Schraner M. Verhandlungsführer: ein Führerdurch Verhandlungen, beideneinein Scheiternnichtin Fragekommt / M. Schraner. - Salzburg : Ecwin, 2003. - 119 S.: Abb.
4. Types of ADR — mediation; conciliation; arbitration; and counseling. URL : <http://www.treasury.gov.au/Policy-Topics/Business/Small-Business/Legal-Topics/Dispute-Resolution-Proceedings/Types-of-ADR>.
5. What is ADR? URL : <http://www.cdc.gov/od/adr/about.htm>.
6. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / Уклад.: Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. — Львів: ПАІС, 2007. — 296 с.
7. Альтернативное разрешение споров: учеб.-метод. комплекс / А. И. Зайцев, И. Ю. Захарьяшева, И. Н. Балашова, А. Н. Балашов. — М.: Экзамен, 2007. — 573 [1] с.
8. Андріанов К. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини / К. Андріанов // Право України. — 2002. — № 3.
9. Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст : Всемирная конференция Международной ассоциации процессуального права (18–21 сентября 2012 г., г. Москва, Россия) / под ред. Д. Я. Малешина. М. : Статут, 2012. 720 с.
10. Гришина Н.В. Психология межличностного конфликта: Дис ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Институт психологии. - СПб, 1995. 318 с.
11. Давыденко Д. Л. Как избежать судебного разбирательства: посредничество в бизнес-конflikтах. М. : Секрет фирмы, 2006. 168 с.
12. Дуткевич Т. В. Конфліктологія з основами психології управління: навч. посіб. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 456 с.
13. Ішмуратов А.Т. Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів: Навчальний посібник. — К.: Наукова думка, 1996. — 190 с.
14. Землянська В. В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України. К. : Видавець Захаренко В. О., 2008. 200 с.
15. Кириченко А. В. Современные психологические технологии влияния на личность в профессиональных целях. - Минск : Тесей, 2003. - 224 с.
16. Куц Г. Застосування норм Європейської конвенції та прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України / Г. Куц // Право України. — 2002. — № 2.
17. Міжнародні договори України про правову допомогу: Офіц. вид. / М-во юстиції України; Під заг. ред. С. Р. Станік. — Ужгород: ІВА, 2000. — 559 с.
18. Носырева Е. И. Альтернативное разрешение гражданско-правовых споров в США : дис. ... д-ра юрид. наук. Воронеж, 2001. 362 л.
19. Примирительные процедуры в суде / под ред. А. Д. Карпенко. СПб. : Аргус, 2014. 127 с.
20. Романенко М. А. Альтернативные формы разрешения правовых конфликтов в сфере прав человека и гражданина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2008. 18 с.
21. Соціальна психологія медіації і альтернативного вирішення конфліктів: навч. посіб. - Харків : ХАІ, 2015. - 108 с.
22. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: світовий досвід та перспективи застосування у правовій системі України. К. : Фенікс, 2013. 159 с.
23. Стадник М. П. Правове регулювання вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. К., 1998. 22 с.

24. Столетова, Д. Э. Конфликты в международных коммерческих сделках и альтернативные судебному способы их разрешения : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – М., 2007. – 20 с.
25. Таранова, Т. С. Основы альтернативного разрешения споров: курс лекций / Т. С. Таранова, Н. И. Ивуть, И. А. Бельская. — Минск: БГЭУ, 2012. — 110 с.
26. Фролов С. Ф. Социология: сотрудничество и конфликты: Учебное пособие. – М.: Юристъ, 1997. – 240 с.

## Тема 2

1. Types of ADR — mediation; conciliation; arbitration; and counseling. URL : <http://www.treasury.gov.au/Policy-Topics/Business/Small-Business/Legal-Topics/Dispute-Resolution-Proceedings/Types-of-ADR>.
2. Voluntary Conciliation and Arbitration Recommendation, 1951 /International Labour organization. URL : [http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100\\_ILO\\_CODE:R092](http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R092).
3. Войдала М. А. Адвокат и альтернативные способы решения гражданско-правовых споров [Wojdala Michal An attorney and alternative methods of civil dispute resolution] / М. А. Войдала // Цивилистическая процессуальная мысль : Международн. сб. науч. статей. – Вып. 4 «Адвокатура» / Под. ред. С. Я. Фурсы. – К.: Алерта, 2015. – С. 400-407 (англ.)
4. Землянська В. В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України. К. : Видавець Захаренко В. О., 2008. 200 с.
5. Примирительные процедуры в суде / под ред. А. Д. Карпенко. СПб. : Аргус, 2014. 127 с.
6. Романенко М. А. Альтернативные формы разрешения правовых конфликтов в сфере прав человека и гражданина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2008. 18 с.
7. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: світовий досвід та перспективи застосування у правовій системі України. К. : Фенікс, 2013. 159 с.
8. Стадник М. П. Правове регулювання вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. К., 1998. 22 с.
9. Цюрупа М.В. Основи конфліктології та теорії переговорів: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2004. – 172 с.

## Тема 3

1. Леннуар, Н. Н. Альтернативное разрешение споров: переговоры и медиация : учеб.–метод. пособ. – СПб. : Изд–во Санкт–Петербургского института права им. Принца П. Г. Ольденбургского, 2004. – 100 с.
2. Мокшанцев Р. И. Психология переговоров. М. : ИНФРА-М; Новосибирск : Сибирское соглашение, 2002. 352 с.
3. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: світовий досвід та перспективи застосування у правовій системі України. К. : Фенікс, 2013. 159 с.
4. Ходжсон Д. Эффективное ведение переговоров. Тактика быстрого реагирования: Новые подходы к творческому мышлению и решению проблем: Пер. с англ. / Д. Ходжсон. - Д. : Баланс-Клуб, 2002. - 230 с.
5. Хрестоматия альтернативного разрешения споров: учеб. пособие / сост. Г. В. Севастьянов. — СПб.: Трет. суд, 2009. — 517 с.
6. Цюрупа М.В. Основи конфліктології та теорії переговорів: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2004. – 172 с.

## Тема 4

1. Facilitation Glossary of Terms for Conflict Management and Peacebuilding. URL : <http://glossary.usip.org/resource/facilitation>.

2. Mediation (AnwaltsBasics) /von Christian Wermke. – Hemmer: – 1. Mai 2012/ – 187 p. (нім.)
3. Mediation: Grundlagen, Methoden, rechtlicher Rahmen / Christine Rabe, Martin Wode. – Springer: 29. September 2014/ – 248 p. (нім.)
4. Mediation und Recht / von Juliane Ade, Nadja Alexander. –Alpmann Schmidt Verlag: 22. April 2013. – 141 p. (нім.)
5. Rebooting’ the Mediation Directive : Assessing the Limited Impact of its Implementation and Proposing Measures to Increase the Number of Mediations in the EU. Study. 2014 / European Parliament. Committees. URL : [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/493042/IPOL-JURI\\_ET\(2014\)493042\\_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/493042/IPOL-JURI_ET(2014)493042_EN.pdf).
6. Saler A. G. Binding mediation is no mediation at all. Advocate, January 2007. URL : <http://www.alansaler.com/Article-BindingMediationIsNoMediationAtAll.pdf>.
7. Voluntary Conciliation and Arbitration Recommendation, 1951 /International Labour organization. URL : [http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100\\_ILO\\_CODE:R092](http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R092).
8. Біцай А. В. Моделі медіації у світі та перспективи для України // Право і суспільство. – 2013. - № 6. – С. 85-89.
9. Бусыгина З. И. Некоторые аспекты интеграции медиации в нотариальную практику /З. И. Бусыгина, А. А. Фуртак // Нотариус. – 2013. – № 8 <http://www.center-bereg.ru/j109.html>
10. Елисеев Д. Б. Роль медиации в разрешении правовых конфликтов (теоретико-правовой анализ) : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, ФГБОУВПО «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации», 2013. – 32 с.
11. Дякович М. М. Пропозиції щодо розвитку медіації в нотаріальній практиці нотаріусів України [Текст] / М. М. Дякович // Часопис Київського університету права. - 2014. - N 4. - С. 137-139.
12. Эксплугес Карлос Медиация по гражданским и коммерческим делам [Espluges Karlos Civil and commercial mediation] / Карлос Эксплугес // Цивилистическая процессуальная мысль : Международн. сб. науч. статей. – Вып. 4 «Адвокатура» / Под. ред. С. Я. Фурсы. – К.: Алерта, 2015. – С 320.-400. (англ.)
13. Жмудь, В. Запровадження процедури медіації (примирення) у законодавстві України [Електронний ресурс] / В. Жмудь. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/11347>.
14. Загайнова С. К. Примирительные процедуры в практике российского нотариата: современное состояние и перспективы развития / С. К. Загайнова // Сборник материалов и статей к 10-летию центра нотариальных исследований. – М.: Риза-Принт, 2012. – С.79-88.
15. Загайнова С.К., Малюшин К.А. Медиация в гражданском процессе: опыт Финляндии и России // Арбитражный и гражданский процесс. 2013. – N 8. – С. 40 – 46;
16. Калашникова С. И. Медиация в сфере гражданской юрисдикции. – М.: Инфотропик Медиа, 2011. – 304 с.
17. Карл Маки, Эйлин Кэрролл. Международная медиация - искусство деловой дипломатии. – М.: Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования, 2012. – 264 с.
18. Клич А. К. Договор о медиации как исполнительный документ [Aleksandra Klich Settlement by mediation as an example of a execution]/ А. К. Клич // Цивилистическая процессуальная мысль : Международн. сб. науч. статей. – Вып. 3 «Исполнительный процесс» / Под. ред. С. Я. Фурсы. – К.: Алерта, 2014. – С. 376 (англ.)
19. Лeko Б., Чуйко Г. Медіація: підручник / Богдан Лeko, Галина Чуйко. – Чернівці: Книги-XXI, 2011. – 464 с.
20. Леннуар, Н. Н. Альтернативное разрешение споров: переговоры и медиация : учеб.–метод. пособ. – СПб. : Изд-во Санкт–Петербургского института права им. Принца П. Г. Ольденбургского, 2004. – 100 с.

21. Медиация в практике нотариуса / отв. ред. С. К. Загайнова, Н. Н. Тарасов, В. В. Янков. М.-Берлин : Инфотропик Медиа, 2012. 336 с.
22. Нестор Н. В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. - К., 2013. - 19 с.
23. Паркинсон Л. Семейная медиация. М. : Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования, 2010. 400 с.
24. Посредничество по урегулированию коммерческих споров. Ресурсный центр медиации. – URL: [http://mediators.ru/rus/about\\_mediation/literature/text1#Предисловие](http://mediators.ru/rus/about_mediation/literature/text1#Предисловие).
25. Представительство и посредничество в трудовом праве: сравнительно-правовое. М. : Проспект, 2015. 272 с.
26. Резнікова В.В. Правове регулювання посередництва у сфері господарювання (теоретичні аспекти): монографія. — Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2010. — 706 с.
27. Семкина Ю. Н. Посредничество как международно-правовое средство мирного разрешения споров : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. М., 2010. 22 с.
28. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: світовий досвід та перспективи застосування у правовій системі України. К. : Фенікс, 2013. 159 с.

### Тема 5

1. Cooley J. W., Lubet S. Arbitration Advocacy (NITA Practical Guide Series). 2nd ed. 353 p.
2. Voluntary Conciliation and Arbitration Recommendation, 1951 /International Labour organization. URL : [http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100\\_ILO\\_CODE:R092](http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R092).
3. Бут І. Розгляд цивільно-правових спорів третейськими судами в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2016. 229 арк.
4. Білоусов Ю. В. Правові джерела регулювання діяльності міжнародного комерційного арбітражу // Міжнародний комерційний арбітраж : навч. посіб. / Ю. В. Білоусов, В. М. Конащук, В. М. Коссака та ін. ; під ред. У. Гельманна, В. М. Коссака. — Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. — С. 43–72.
5. Братківський К. Правовий статус третейських судів в Україні / К. Братківський, О. Іванченко // Юридична газета. — 2005. — №7(43). — 27 квітня. -[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.yurgazeta.com/oarticle/1461>
6. Довганчук С. М. Принцип самоврядування третейських судів в Україні / С. М. Довганчук // Вісник Академії адвокатури України.– 2010 — №1(17). — С. 42-46.
7. Закон України «Про третейські суди». Науково-практичний коментар / за ред. Ю. В. Білоусова, П. В. Куфтирева. К. : Правова єдність, 2008. 432 с.
8. Золотопуп С. В. Третейский суд в Украине / С. В. Золотопуп. — Х.: Консум. — 2005. — 220 с.
9. Куфтирев П. В. Науково-практичний коментар Закону України «Про третейські суди» / П. В. Куфтирев [за ред. Ю. В. Білоусова та П. В. Куфтирева]. — К.: Правова єдність, 2008. — 432 с.
10. Мальський М. М. Арбітражна угода: теоретичні та практичні аспекти: Монографія. — Львів: Літопис, 2013. — 374 с.
11. Скрипечь Н. С. Третейська угода в цивільному процесі / Н. С. Скрипечь // Університетські наукові записки. — 2013. — № 1. — С. 166-171.
12. Харчук В. Третейські суди: реформування не може суперечити законодавству України / В. Харчук // Юридичний журнал. — 2009. — № 7.

### Тема 6

1. Hannaford-Agor P., Waters N. L. The Evolution of the Summary Jury Trial: A Flexible Tool to Meet A Variety of Needs. URL :<http://www.ncsc.org/sitecore/content/microsites/future-trends-2012/home/Better-Courts/1-3-Evolution-of-the-Summary-Jury-Trial.aspx>.

2. Polsky A. S. Neutral Fact-Finding As A Tool To Resolve Employment Disputes // Corporate Counsel. July, 2007; Schultz, Norman (2003). URL : <http://www.jamsadr.com/files/Uploads/Documents/Articles/Polsky-Neutral-Fact-Finding-CC-2007-07.pdf>.
3. Reif L. C. The Ombudsman, Good Governance and the International Human Rights System. Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2004. 431 p.
4. Schultz N. Fact-Finding. Beyond Intractability. Eds. Guy Burgess and Heidi Burgess. Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder. Posted: September, 2004. URL : <http://www.beyondintractability.org/essay/fact-finding>.
5. Дрогозюк К.Б. Повноваження омбудсмена в доказуваннях у цивільному процесі України / К. Б. Дрогозюк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.-2015.- №16. -Том 2.
6. Способы урегулирования конфликтов в случае невозможности проведения медиации. URL : <https://law.wikireading.ru/51725>.
7. Стадник М. П. Правове регулювання вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. К., 1998. 22 с.
8. Утвердження інституту омбудсмена у світі / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL : [http://www1.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=19&Itemid=22](http://www1.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=19&Itemid=22).

#### **4. Інформаційні ресурси**

1. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/a> — Законодавство України на сайті Верховної Ради України.
2. <http://www.ccu.gov.ua/uk/index> — Конституційний Суд України.
3. <http://www.scourt.gov.ua/> — Верховний Суд України.
4. <http://www.president.gov.ua/documents/> — Офіційні документи на Офіційному представництві Президента України.
5. <http://www.kmu.gov.ua/control/> — Урядовий портал.
6. <http://www.minjust.gov.ua/> — Міністерство юстиції України.
7. <http://zakon.nau.ua/> — Професійна юридична система Мега-НаУ.
8. <http://www.ligazakon.ua/> — Ліга:Закон — головний правовий портал України
9. <http://www.nbuv.gov.ua/portal/> — Наукова періодика України на сайті Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.



**Розробники навчально-методичних матеріалів:**

*Викладач дисципліни* – професор кафедри цивільного права та процесу,  
кандидат юридичних наук, доцент

\_\_\_\_\_ Н. Л. Бондаренко-Зелінська

\_\_\_\_\_ 2019 року

Схвалено кафедрою цивільного права та процесу 27 серпня 2019 року,  
протокол № 1.

Завідувач кафедри \_\_\_\_\_ С. Д. Гринько

\_\_\_\_\_ 2019 року

Декан юридичного факультету

\_\_\_\_\_ С. А. Крушинський

\_\_\_\_\_ 2019 року

Погоджено методичною радою університету \_\_\_\_\_ 2019 року,  
протокол № \_\_\_\_.

Голова методичної ради \_\_\_\_\_ І. Б. Ковтун

\_\_\_\_\_ 2019 року

\_\_\_\_\_

Обліковий обсяг робочої програми – 2,75 ум. др.арк.